Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Республиканың нитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 27 (15001) ◆ 1993 чылдың февраль 11, четверг ◆ Солунга ат салган шагы 20.30. Садар өртээ 4 рубль.

ПРЕЗИДЕНТ РЕФЕРЕНДУМ ДУГАЙЫНДА

МОСКВА. (РосИТА—СЧТА). Россияның Конституция комиссиязының ээлчеглиг хуралы Кремльге болган. Референдум дугайында айтырыгга хамаарыштыр Россия Президентизиниң туружун илергейлээн чугула политиктиг медеглелди ол комиссияның даргазы Борис Ельцин кылган. Президентиниң парлалга секретары Вячеслав Костюковтуң дыңнатканын ёзугаар алырга, күүсекчи болгаш хоойлужудулга эрге-чагыргаларының аразында улам-на ханылаан чөрулдээниң түңнелинде реформаларның салым-чолу кыжаныышкынныг айылга таварышкан уржуунда референдумну эрттирери, чурттун амыдыралының үндезин айтырымын шиитпирлээриниң тайбың болгаш демократтыг аргазы кылдыр ажыглаары эргежок чугула болуп турар деп, Россияның Президентизи медеглээн.

Ынчаарга Россияның улус депутаттарының VII Съездизиниң тургусканы дугуруштурулга комиссиязы бир эвес эрге-чагырга кризизин ажып эртериниң четчир дээштиг аргазын саналдап шыдаар болза, референдум эрттирериг шуут негевес дээрзин Борис Ельцин чугаалаан. Ол комиссияның хуралын чыылдырарының эгелекчизи болурунга бодуйуң беленин Россияның Президентизи медеглээн.

КОНСТИТУЦИЯ СУДУНУҢ МЕДЕГЛЕЛИ

МОСКВА. (РосИТА—СЧТА). Россия Федерациязының составында республикалар баштыңнарының чөвүлелиниң хуралынга Россияның Конституция судунуң даргазы Валерий Зорькин тускай медеглел кылгаш, 1993 чылдың апрель 11-де эрттирер дээн референдумну соңгаварладырынче Россияның Президентизин, Дээди Соведниң Президиумун болгаш Россия Федерациязының Дээди Соведниң Даргазын кыйырган.

Чуртта политиктиг болгаш экономиктиг байдал бергедээн мындыг үеде референдумну эрттирер чорук Россияда конституциялыг тургузугга кыжаныышкынны тургузар апаар деп, ол медеглээн. Ол дугайында улус депутаттарының, хөй-нитинниң массалыг каттыжыышкыннарының, партияларның болгаш областар, хөйлар - удуртукчуларының Конституция судунга чагаалары, дилеглери херечилеп турар. Эрге-чагырга кризизин ажып эртериниче угланган дугуржулганы ажылдап кылыр сорулга-биле дугуруштурулга комиссиязын чыылдырарын Россияның Конституция судунуң даргазы саналдаан.

Хүннүң МЕДЭЭЛЕРИ

ЭРГЕ-ХООЙЛУ БИЛИГЛЕРИНИҢ ХҮНҮ

Кызыл район чагыргазынын болгаш районнуң эргехоойлу органнарының ажылдакчылары Шамбалыг болгаш Кур-Чер суурларга эргехоойлу билиглериниң үндезининге хамаарыштыр тускай хүннерни эрттиргеи. Бо ажылды райкүүскомнуң администрациялар болгаш кадрлар-биле ажыл чорудар килдизи багай эвес организастаан.

Бөлүктүң кежигүннери районда кем-херек үүлгедириниң янзы-бүрү чылдагаанларын чайладырының хемчеглериниң болгаш бо талазы-биле районда байдалдың анализинин дугайында база кеземче чорудулгазында болгаш административтиг хоойлуларның чамдык өскерилгелериниң дугайында лекцияларны чонга номчаан. Оон ынай эш хуу судтарының эрге-хүлээлгелери болгаш ооң ажылын организастаарының талазы-биле база тайылбыр ажылын кылган.

Бо айтырыгларга хамаарыштыр районнуң улус судьязы Долгар Оюн-Бартан, Кушкаш Күржепей, республиканың арага ишпестер нитилелиниң даргазы Н. Б. Тыртык-Кара, Кадык камгалал министерствозунда болгаш өске-даа черлерден төлээлер бөлүктүң ажылынга идепкейлиг киржип, чоннуң айтырыгларынга тодаргай харыыларны бергеи.

(Бистин корр.).

ЧОНГА ТАНЫШТЫРГАН

АК-ТУРУГ. Республиканың спорт комитединиң даргазы Сергей Ооржак чоокта чаа Ак-Туруг суурнуң чурттакчылары-биле ужуражылганы эрттиргеш, аңаа Тыва Республиканың Президентизин Ш. Д. Ооржактын тыва чонга болгаш ТР-ниң Дээди Совединге айыткалын таныштырган.

Чыылган чон Сергей Ынаажыковичиниң чугаазында чаа-чаа солун үүлдерни билип, боттарының сеткилсагыжын өөрүп чоруур айтырыгларны салып, саналдарын бергеннер. Ол ужуражылгага башкы Каадыр-оол Бегзи, ажылчын Сандан-оол Сандак болгаш оон-даа өскелер идепкейлиг киришкен.

Кызыл-оол КОМ.
Чаа-Хөл район.

АГИТКВАРТАЛДАР АРАЗЫНГА

БАЯН-ТАЛА. Сүт-Хөл районнуң Баян-Тала суурга волейболга агитквартал аразының херээженнер маргылдаазы эрткен дыштанып хүннерде болган. Аңаа беш команда киришкен.

Спортчу демиселдин түңнелинде үйн дугаар агиткварталдың төлээлери гиилеп каан. Ийиги, үшкү шанналарны дөрт болгаш үш дугаар агиткварталдарның спортчу кыстары чаалап алган.

Баян-Талага мындыг маргылдаалар моон-даа соңгаар көвүдээр, өске черлерден спортчуларны база манап турар бис.

Сайын ООРЖАК.
Сүт-Хөл район.

ООЛДААНЫ—ЧАРТЫЫ ЧЕТКЕН

Барыын-Хемчик районнуң шээр малы кидин түлүк ооллаан турар. Бо чылын төрүүр хойнуң нитти саны 16 мун ажыг, оларның чартыктан хөй кезин ооллаакан. Чаш хураганнар онча-менди алдынган болгаш [illegible] турар.

Районда мал чемнинг хурлавыры бар. Чүгле сула, чарба эвээжел турар. Чаш хураганнарга бээр ол концентраттыг чемнерни өске черлерден немей тыптынып алырының хемчеглерини ап турар. Сигенге кире бергеи хураганнарга дусту болгаш микроэлементилерни берип турар.

Барыын-хемчикчилернин кыштаглашкынга баш удур эки белеткенин алгаш, улуг болган чаш-даа малды хоратпайн турары черле илден. 85 хойжу кыштагларны бүрүн электрижиткеи, малчыннарның өлериниде телевизорлар ажылдап турар. 11 автоводовоз болгаш суг өөртүр доскаарларлыг 7 трактор кыштагларга сугну үзүктел чок чедирип бээрге, хойжулар хойларын чылыг суг-биле сугларын турар. Кудуктар база ажылдап турар. Бо хире эки белеткелдин ачызында кыштаглашкын хур.

Районнуң ажыл-агыйлары эрткен күстен эгелээш кылып турар ажылының аайы-биле түс-түс кооперативтерге хуваатталын алгаш, ажылдап эгелээнин малчыннар ажылга кончуг-ла таарымчалыгдыр дел савал турар. Чижээ, «Барыын» совхозтуң ажыл-нивары 7 кооперативти тургускан. Шээр малда «Малчын», саанчылар «Адыр-Мажалык», мал чемин белеткечилери — «Дагыыр-Тей», тараа өстүрер механизаторлар «Енисей», а автопарк болгаш мастерская улузу «Деткимче» деп кооперативтерни тургускаш, бот-боттарының аразында керээ чуруму-биле ажылдап турар.

Бо совхозтуң «Малчын» кооперативиниң мурнакчы хойжузу Багай-оол Сарыглар мынча дээн:

— Хойжуларның тускай кооператив боон акгылаттына бергенин амгы үеним негелдезинге таарыжып турар эптиг арга деп саанаар мен. Бистер моон мурнунда тургнывыс ышкаш эвес, мал чеми болгаш өске-даа үүлдерни камнаг чарыгдан ажылдан гурар бис. Артык чарыгдал үндүрбейн, хөй продукция бүдүрүп алыр болзувусса, холга алыр акшавыс-даа арбын болур болгай. Хойжуларның хызын ажылдаарынга таарымчалыг байдалдар тургустунган. Бир эвес сакманчы кижи бежен хураганны бүрүн доруктурун алыр болза, бир хураганны, а 70-ни онча-менди азырап алза 2 хураганны халаска шаннал кылдыр алыр. Хойжулар планындан эртökка алган хураганнарын боттары бүрүнү-биле алыр кылдыр дугуржун алган бис. Ажылды мынчаар организастап каарга кым-даа кижи харыысалгалыг апаар үүведир — деп биске чугаалады.

Сандро МААДЫ.

ТЫВАНЫҢ КҮРҮНЕ ТУРГУЗУУНУҢ ДУГАЙЫНДА

Тыва Республиканың Дээди Совединиң чедиги чыыжының ээлчег чок он тоску сессиязы

Сессияның баштайгы хүнүнүн бирги хуралынга чугаалажыр айтырыгларны тодарадып, бадылаан болгаш Тыва Республиканың Конституциязының (Үндезин Хоойлузунуң) төлевилелиниң дугайында Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы, Конституция комиссиязының даргазы К. А. Бичелдейниң илеткелин дыңнаан.

Сессияның дүш соонда эгелээн ийи дугаар хуралынга Тыва Республиканың Конституциязының (Үндезин Хоойлузунуң) төлевилелинге хамаарыштыр депутаттар болгаш сессияга чалатканнар саналдаал бээринче киргеннер.

Депутат **К. Д. Будук-оолга** бир дугаарында сөс бергеи. Чер дугайында айтырыгны Конституцияның төлевилелинде шын айытканын демдеглээш, аңаа хамаарыштыр бодунуң бодалдарын ол илереткен. Бажың, дача, гараж чоогунун участок черлерни ажыглаарын чер дугайында Хоойлуда айытканын ёзугаар боттандырарын саналдаан. Бистиң республикага черни садып алырын, ону садарын болдурбазын айыткан. Сайзырангай даштыкы чурттарда черни канчаар ажыглап, болбаазырадып турарының айтырыгларына доктааган. Ооң адаан чурттарында черни кайы хамаанчок садып турарлар чок болган. Даштыкы күрүнелер черден алыр продукцияны көвүдедир дээш эвээш эвес хемчеглерни ап турарындан чер ажылы ол чурттарда сайзыралды алган. Ооң чижээнге Кыдатты киргеи. Россия Федерациязының Президентизи черни аукционнарга садар дугайында Чарлыкты үндүргенин оратор шүүмүүлээн. Кандыг-даа экономиктиг шын санаашкын кылбайн, шак ындыг кемниг чарлыкты үндүрүп болбазын, черни турааны-биле базаарлавазын чугаалааш, ол дээрге тараачыннарга улуг моондак, шаптык болурун айыткан. Бир эвес Тыванын черин садыптар болза, ооң эөлери херимнеп алыр, ынчан тывалар бизин бодунуң республиказының иштинге ыңай-бээр артыжар аргазы чок болу бээр. Бисте чурттан турар өске нацияның кижилери камчаарыл, кайнаар баарын? Демократтар черни садарын саналдап турар, ол бистиң байдалывыска таарышпас. Черни бир дугаарында аңаа эки ажылдан билир, хөй продукцияны бүдүрүп, өстүрүп шыдаар кижилерге бээр. Черни үстүнден күш-биле үлээр чорукту болдурбас, ооң чүү-даа үнмезин депутат саналдаан.

Конституцияның ужур-дузазы канчаар-даа аажок улуг болганда, ооң төлевилелин бүгү талалыг ханы анализтеп, чогуур эдилгелерни, чазалгаларны аңаа киирип чугаалажырын хүлээндирип турарын депутат **Ш. П. Куулар** чугаазының эгезинде демдеглээш, Үндезин Хоойлунуң төлевилелинин бирги номчулгазының соонда хүлээн алырын саналдаан. Конституция төлевилелиниң алдыгы эгезинин 37-ги үүлүнге немелдени киирериниң эргежок чугулазын ол айыткан, ооң сөзүглелин номчуп таныштырган.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң ээлчег чок он тоску сессиязында эң чугула хоойлу — Конституция төлевилелин чугаалажып турардыр, ооң чугаалажышкынынга киржири-биле политиктиг партияларның болгаш шажын организацияларының төлээлекчилерин чалаанынга үнелелди Бот-догуннаан Тыванын улусчу намының Политиктиг чөвүлелиниң даргазы **К. С. Күжүгет** бергеи. Бот-догуннаан Тыванын улусчу намының хуралы чоокта чаа болуп эрткенин ол дыңнаткаш, аңаа Тыва Республиканын Конституциязының төлевилелин чугаалашкаш, кандыг айтырыгларже кичээнгей салырының талазы-биле бодунуң бодалдарын партия илереткен. Ооң соонда Бот-догуннаан Тыванын улусчу намы сессияга кыйгырыгны хүлээп алган. Ук документини К. С. Күжүгет номчуп таныштырган. Ында апрель 11-де болур референдумга кандыг айтырыгларны киирерин олар саналдаан. Тодаргайлаарга, Тыва Республиканы тыва, орус дылдарга «Тыва» деп адаарын, Тыва Республиканы Россия Федерациязының составындан хостуг үнер эргени бээрин, черни хуу өөрүге сатпазын, тыва дылды күрүне дылы кылырын ында киирген. Оларның иштинден Тыва Республиканың Россия Федерациязының составындан хостуг үнериниң база чер дугайында айтырыгны эң-не чугула көрүп турарын айыткан. Референдумга киирер айтырыгларны кончуг кыска, бүгү чонга билдингир, шын тургузарынче сагыш салырын ол саналдаан.

Депутат **С. К. Күжүгет** саналының эгезинде Конституция төлевилелин ажылчы чонга таныштырып, оларның санал-оналын алыр ажылды чорудуп турарын чугаалаан. Үндезин Хоойлунуң төлевилелинде чоннуң кичээнгей салып турар үүлдерге од кысказы-биле доктааган.

Төлевилелдиң бирги үүлүнге Тыва Республика Россия Федерациязының составындан хостуг үнериниң, алдыгы үүлге Тывага черни хуужутпазының дугайында бижиирин саналдаәш, бо талазы-биле бодалдарын тайылбырлаан. Тыва дылды күрүне дылы болдурган дугайында Хоойлуну хүлээп алган-даа болза, ону боттандырар тодаргай ажылды депутаттар чорутпаан. Бо чугула Хоойлуну боттандырарынга сагыш салырын чугулага көргеш, орус дыл улустар аразының харылзажырының дылы болур дээрзин айыткан. Апрель 11-де болур референдумга киирер айтырыгларны баштай тодарадып, чугаалажып, шилип алгаш, ооң соонда төлевилелдиң өске үүлдериниче киирерин ол саналдаан.

Үндезин Хоойлу дээрге келир үеним орук айтыкчызы дээрзин депутат **Ч. К. Айыр-Санаа** чугаазының эгезинде айыткан. Тыва Республиканың күрүне тургузуу кандыг болуру ам-даа билдинмес, ол дугайында илеткелчи чугаалавааның шүүмүүлээн. Тываны Россия Федерациязының составындан хостуу-биле үнер деп бирги үүлге тодаргай айтыр, ооң корткан херээ чогуп ол саналдаан. Тыва Республиканы бот-догуннаан республика кылдыр санап турар, ол хирезинде каржы кем-херек үүлгедишкиннеринге, тодаргайларга өлүрүүшкүннерге, күштеп-күчүлээр чоруктарга удур демиселди күштелдирер, херек үүлгеткениерни шиидерин шыңгыырадыр талазы-биле хоойлу-дүрүмну хүлээп албайн турары четпес. Ону чоо айтырып, негеп турар-дыр, ынчангаш ону боттандырарының чугулазын айыткан. Тыва дылды күрүне дылы кылдыр хоойлуну хүлээп алган болганда, төлевилелге тыва дылды күрүне дылы кылдыр киирерин ол саналдаан.

Барыын-Хемчикте «Хемчиктиң сылдызы» солунун редактору депутат **В. У. Хомушку** сөс алгаш, Конституцияның төлевилелиниң киирилде кезээ болгаш бирги үүлде бот-догуннаан деп сөс чүү илередип турары билдинмезин чугаалаан. Баштай санал бергеи, үстүнде адаан депутаттарның, эштернин саналынга каттыжып, ону деткип турарын ол дыңнаткан. Районнар, хоорай Советтериниң, районнар, суурлар чагыргаларының ажыл-чорудулгазынга хамаарыштыр бодунуң бодалдарын чугаалаан.

1992 чылда социал-экономиктиг байдалды быжыглап тургузар болгаш улус ажылагыйын рынок экономиказынче шилчидер талазы-биле Тыва Республиканың Чазаанын ажылының дугайында отчетту, Тыва Республиканың чонунга болгаш Дээди Совединге Тыва Республиканың Президентизиниң айыткалын сессияның хүн айтырыгынга кииргеш, ону сайгарып чугаалашкан болза, бо берге үеним айтырыгларын чогумчалыг шиитпирлээринге дуза болур турганын депутат **П. С. Кара-Сал** саналынга айыткан. Тыва Республиканың Дээди Соведи сөөлгү үеде ажыл-чорудулгазын элээн идепкейжиткениндеи эвээш эвес үүлдерни кылганын, бо сессия мурнунда эрткен сессиялдарга бодаарга эки эгелээнин ол демдеглээн. Кандыг-даа хоойлу төлевилелин башта тыва дылга ажылдан кылгаш, ооң орус дылче очулдурары ажыктыын айыткан.

Депутаттар К. Ш. Ялаков, **А. В. Конев** санал бергеш, Конституция төлевилелинге хамаарыштыр боттарының бодалдарын, саналдарын киргеннер. Депутат А. В. Конев Тыва Республиканы Россия Федерациязының составындан хостуг үнерни дыка хөй депутаттар саналдап турарын, ол кончуг нарын, берге айтырыг дээрзин айыткан. Ону бистер депутаттар шиитпирлеп шыдавас бис, чон боду үнерин, үзмезин шилип, шиитпирлээрин ол саналдааш, ынчангаш бо айтырыгны референдумче киирерин чугулага көргеи.

Депутат **Г. Я. Эпп** сөс алгаш, бодунуң эртидеги чаны-биле, элээн удурланышкак уткалыг айтырыгларны салган. Тываның моон мурнундагы Конституциязындан чаа хүлээп алыр деп турар бо Конституция шоолут-ла ылгашпас-тыр. Ол-даа, бо-даа Конституция кижиниң эргелериниң дугайында хөй үүлдерни киирген болза-даа, уж эргелер боттанмайн турар болгай. Хуу өөрүге эрге чок болганда Тываның чонунда кандыг хостуг эрге турар боор деп, ол чугаалаан.

Черге хуу өөрүнү тургузар азы тургуспазының дугайында референдумну чорудар-даа болза, оон чүве үнмес, чүге дээргеі бисте бүгү эргелерни, эрге-чагырга удуртукчулары—«дужүметтер» холда тудуп турар деп, ол ийн-даа удаа чугаалаан. Тываның бот-догунаар эргезинге хамаарыштыр депутат мындыг янзылыг бодалын илереткен: төлевилелдиң бирги үүлүнде Тыва Республика суверенниг болгаш демократтыг күрүне деп бижээндир, ынчангаш Тываның Россиядан аңгыланын үнери оон-биле-ле тодараттына бээр.

Депутаттар **В. Д. Тавберидзе, А. В. Ковальчук, Н. А. Жоголь** оларның берген саналдары Эпптиң саналы-биле дөмейлешкек болган. Олар тыва болгаш орус дылдарны деп эргелиг күрүне дылы кылза Тываның экономиказын болгаш культуразын хөгжүдериниге таарымчалыг болур деп демдеглээннер. **В. Д. Тавберидзе** Тыва Республика Россия Федерациязының составында бактаап кирип турар болганда, Россияның бистиң республиказыска ажылдап, чурттаарыбиле чедип келген хамаатызы Тываның хамаатызы кылдыр санаттыра бээрин төлевилелдиң 28-ки үүлүнге бижиттаары чугула деп саналдаан.

Депутат **В. С. Салчак** Конституция төлевилелинин бирги үүлүн чонга билдингир кылдыр «Тыва Республика Россия Федерациязының составында турар демократтыг болгаш суверенниг күрүне, ол РФ-тиң составындан тускайланып аңгыланыр эргелиг» деп бижиирин саналының эгезинге чугаалааш, чер, дыл дугайында айтырыгларны чон-биле сумележирі-биле референдумга тургузары чугула деп санаан.

Россияның болгаш Тываның референдумларынга салдынар айтырыгларны кысказы-биле дорт уткалыг кылдыр тургузарын ол саналдаан.

Депутат **В. Ф. Чадамба** саналының эгезинге бо төлевилелди бирги номчулгадан хүлээп алырын саналдааш, ооң чамдык үүлдерни улам тода, чонга билдингир кылдыр эде кылып алырын тодаргай чижектерге чугаалаан. Чижээ, бирги үүлде Тыва Республика бот-тодаратынар эргелиг деп киргеи. Ынчаарга сөөлгү чылдарда тыптып келгилээн бот-тодараттынар, бот-башкартынар дээн чергелиг сестер дорт утканы илереткейн турарындан чоннуң кызбак массаларынга эки билдинмейн туар, ынчангаш Тыва Республика Россия Федерациязының составында турар суверенниг, демократтыг күрүне болгаш ол Россияның составындан тускайланып аңгыланыр эргелиг деп чонга билдингир кылдыр айтыр болза, ынча багай чүве чок деп, ол бодунуң бодалын илереткен. Ооң ынай төлевилелде Тыва Республиканың дээди хоойлужудулга эргечагырзазы болза Республиканың Дээди Хуралы болур деп киргеи. Ону Дээди Хурал деп чаартып турбайн, ТАР үезинде турганы ышкаш, Улуг Хурал деп сестер-биле бижизе кандыгыд деп, ол саналдаан. Депутат саналының түңнелинге Дээди Совет-ке болгаш Чазакка хамаарыштыр шүүмүүлелди кылган. Тываның күрүне ужур-дузалыг документилери чогаттының кылдына бээрге, оларны «Шын» солунун ажылдакчылары далаш кадында очулдуруп белеткээри чанчыл апарган. Ужуру болза Дээди Совет болгаш Чазак-даа боттары тускай очулдурукчуларлыг болур ужурлут. Солунга парладыр хоойлуларын, доктаал-саавырларын олар бүрүн белеткээш, хынааш солуннарга бээр болза чугула деп, ол чугаалаан.

Бо сессияның ажылында чалаткан харыысалгалыг ажылдакчылар база кирип, Конституция төлевилелинге хамаарыштыр боттарының саналдарын берип турар.

Барыын-Хемчик район чагырзазының даргазы **Г. С.-М. Иргит** сөс алгаш, бо, чугула документини районнуң чонунуң калбаа-биле чугаалажып көртеш, кандыг янзылыг саналдарны киирип турарын тодаргайы-биле чугаалаан. Районнуң соңгукчуларының 90 хуузу Тывага черин хуу өөрүү болдурбас, республиканың күрүне дылы тыва дыл болур ужурлут деп саанаан.

— Ажыл-агыйжы харылзаа тургузары-биле чоокта чаа Кыдатка чорааш, ол улуг күрүненин нитти байдалы, ажылдамыдыралы-биле таныштывыс. Ында черни хуу өөрүү кылдыр чарлаваан. Рынок харылзаалары калбарып, улуг-биче бүдүрүлгелер хуу өөрүү болу берген-даа болза, черин арендалап ажылдап турар — чер күрүнеиин болгаш чоннуң нитти өөрүзү бооп артышаан. Чер ажыглалының культуразы кончуг бедик, кижи кылаштаар, машина-техника чоруур орудтардан ангыла бүгү черин ажыглап турар, кижи базыпкы дег бичии-даа хос чер чок. Чер ажыглап турар тараачыннарны удуртур-баштаар дарга-бошкалар, харын-даа специалистер безин шоолуг чок. Бүгү ажылын тараачынвар боттары кылып турар. Ол күрүненин мындыг янзылыг дуржулгазын ажыглаар болзувусса, Тываның чер, мал ажылын хөгжүдүп ап болур арга бисте бар деп, ол чугаалаан.

Г. С.-М. Иргит оон ынай тыва дылды күрүне дылы болдурарын, Советтерни район, хоорай деңнелдериниге арттырыгаш, кодээ, суур Советтерни дүжүрүп болур үеним келгеии, бүгү район чагыргаларының даргаларын Президент томуйлаар эргени Конституцияга быжыглап айтырыг саналдаан.

Тываның камбы ламазы **Казак Сандак** башкы сессияга угаадыглыг саналды бергеи. Тываның шаанда каш дакпыр дарлалдың адаанга чораанын, кандыг ядаралга таваржып турганын кысказы-биле чугаалааш, ол мынча дээн.

— Тываныстың төөгүзүнге чоокка чедир кандыг бергелерни турганын билир бис. Үжен чылдар үезинде колхозтарны тарадыпкаш, оларның эт-хөрөнгизин, малын тус-тус кижилерге үлеп берипкен чүве болгай. Ийи-үш чыл эрткенде ол мал канчап барганын дээш хынаан көөрге, барык куруг болган, хөй кезии өзеп читкен. Ам база колхозтарны, совхозтарны тарадыр, малды чонга үлээр деп шимчээшкин тыптып келди. Бодамчалыг болуп көрүнер, кижи бүрүзү-ле мал азырап шыдавас болдур-ийин. Бир эвес малывыстын чамдыызын үлээр, хуу кижилер өстүрзүн дээр болза, ажылынга кызымак, малга салымчаланнын кижилерге бээр болза эки.

Аныяктарывыс сула салдына берген, оларны эвилелдеп, чагып-сургап турган, ажылга база өөредилгете хаара тудар болза эки. Бичии бүдүрүүгелерни, ус-дарган черлерни ажыдып турган, оларны ажылга өөредири чугула.

Чистиг үе боон турарын көрүп тур бис. Совет чуртундан аңгыланып үнер деп чүве берге айтырыг болдур-ийин. Эскерип көрүнер — амыдырал бергедеп турар. Ынчангаш күрүне тургузуу, дыл, чер дээн ышкаш улуг айтырыгларны далаш чоокка, хайбачыт чоокка шиитпирлеп көрүнер.

Депутат **Г. Ч. Ширшин** бодунуң саналынга Тываның күрүне тургузуунуң дугайында айтырыгны мынчаар тургускан:

— Конституцияның төлевилелинде күрүне тургузуунун айтырыы дорт тургустунмаан-дыр. Тыва суверенниг, демократтыг күрүне деп каан сөстер бар. А чогум кандыг нитилелди — социализмни бе азы капитализмни тургузуп турар бис бе деп айтырыг тодараттынмаан-дыр. Кандыг-даа күрүне бодунуң тургузуун, эчис сорулгазын Үндезин Хоойлузунга тодарадып алыр болгай.

Ынчангаш мен Тыва Республика социалистиг угланышкын-биле хөгжүп орар демократтыг, суверенниг күрүне деп тодарадышкынны төлевилелге киирерия саналдап тур мен. Социализм байтык, совет деп сөстү чугаалаарын чамдык кижилер диднинметтей берген үе болгай. Бир эвес мээн үстүнде саналым хүлээп алдынмайн баар болза, Тыва Республика соңнал чөптүг чоруктун болгаш деп эргенин оруу-биле хөгжүп орар күрүне деп тодарадылгадан киирерин саналдадым деп чугаалаан.

Г. Ч. Ширшин бодунуң ол саналын Тываның экономика, культура хөгжүлдезинин чижектери-биле бадыткааш, бажың девискээринин, дача, гараж турар черлерин хуу өөрүү кылдыр сатпазын саналдаан.

Депутаттар кежээки хуралдың төнчүзүнде янзыбүрү айтырыгларны чугаалашкан.

Февраль 10-да, сессияның ажылының ийиги хүнүнде дүшке чедир үеде депутаттар болгаш чалаттырганнар Тыва Республиканың Үндезин Хоойлузунуң төлевилелинге хамаарыштыр санал-оналдар солгулгазын уламчылаан. Депутат **З. Н. Сат**, күш-ажылдың хоочуну **С. С. Сонам**, депутат **Б. С. Нурзат**, республиканың күш-ажыл министри **Ч. С. Монгуш**, депутаттар **С. С.-Б. Монгуш, Б. К. Шомбуи**, Кызылдың Троица күрээзинин игумени **Алексий ада**, депутат **К. С. Дилак**, Чаа-Хөл район Советиниң даргазы **А. С. Хоюгбан** боттарының саналдарын киргеи. Саналдарны нитилештирер болза, оларның кол утказы — республиканың албан ёзузу-биле адынга, ооң күрүне тургузуунга, черге хуу өөрүү тургузарының эргезинге хамаарыштыр болгаш Тываның хамаатызы болурунун база күрүне дылының дугайында угланышкынныг болуп турар.

Депутат **А. А. Каадыр-оолдун** орус-тыва сөстерни холуп-бүлүп чыткаш, берген сагындырының ёзугаар, шынаппа, чамдык саналдар каттажып турары эскертинмес эргажок. Ынчалза-даа депутат кижиниң санал бээр эргезин кым-даа кызыгаарлаваан чүве болганда, санал бериксээн кижи бүрүзүн сессия дыннаан.

Бирги чапсар сөөлүнде дыка хөй үеним депутаттар Кызылга сессиялап келгеш, боттарының хонардүжер, аштаныр-чемненир, дыштаныр, машина-балгат алыр эргелеринге тураскаадып эрттирген. Ол талазы-биле аалчылар бажыңының директорун-даа, ДС-тиң ажылагый эргелелиниң удуртукчузун-даа индирже үндүрүп, тайылбырын алганнар. Депутаттарның бирээзи «Хасбулатов бодунуң депутаттары дээш кайы хире сагыш човап турар-дыр, а силер...» деп, ДС-тиң Даргазы К. А. Бичелдейни болгаш оон оралакчыларын чемелээн. Ол-ла депутат «депутаттар-биле боттускайлап ажыл чорутпайн, беседалажып чугаалашпайн-даа турар силер» деп демгилерин улам хандыр чемелеглээн. Ону дыннааш, болум хуумда карактыда аза бербезин дээш холундан чедип албаан авазынга хорадаан бичии уруг-даа сагыжынга кирди.

Ук чемелээшкиннерниң харыызынга хурал даргалакчызы К. Бичелдей тайылбыр бээр ужурга таварышкан. Ийет, Дээди Соведтиң эргезибиле депутаттарга онза байдалдарны тургузуп ап болур, ынчалза-даа ооң соонда Дээди Соведке болгаш оон Президиумунга кандыг хамаарылга турып хөөп болурун, оларның дуганыда соңгукчулар чүүү чугаалай бээрин боданыр болза эки.

Кызылга келгеш, сессиялап турарының 3-4 хонуунун иштинде чурттаарының байдалдары таарымчалыг турары чугула болбайн аан, ол маргыш чок. Ынчалза-даа өрээл бүрүзүнге телефон, телевизор турзун дээр хөөннер бо берге үеде бүдери чигаанчиг-ле. Кижи бодаарга, шак мындыг айтырыгларны ажылчын байдалга шиитпирлеп ап болурунун кандыг-даа аргалары бар ышкаш.

Ооң кадында депутаттарның чамдынызында боттарының албан-хүлээлгезинге харыысалга чогун көргүзүп турар кижилер бары илгеттинин турар. Сессия саныында 30 чедир депутат келбейн турарын хурал даргалакчызы К. Бичелдей дыннатты. Оларның аразында дуун тургаш, бөгүн сессияга келбейн баар депутаттар база бар, кандыгдаа чилдаганын чок, баш удур дыңнатпайн-даа чиде бээр. Өскелерден негелде кызыда кежээ, а боттарынга чиик хамаарылга тургузары эчок эвес ирги бе?

Ооң соонда сессия ТР-ниң Үндезин Хоойлузунун төлевилелиниң үүүл аайы-биле дес-дараалашкан сайгарылгазын эгелээн.

Н. ЭРГЕП
Т. ХЕРТЕК,
С. МААДЫ.
«Шынның» корр.

СЕССИЯНЫҢ ЧАПСАР ҮЕЗИНДЕ.

Тыва Республиканың Конституция судунуң судьяларының соңгулдаларының дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУ

1 эге. Ниити чүүлдери

1 чүүл. Тыва Республиканың Конституция судунуң судьяларының соңгулдалары Тыва Республиканың Конституция судунуң судьяларын соңгууруп Тыва Республиканың хамаатылары чаңыс мандаттыг беш соңгулда круттарының аайы-биле шилгелиг үндезинге бүгү-ниин деп болгаш дорт соңгулда өрезин өзугаар чажыт бөлүлаашкын-биле боттандыар.

Соңгулда хүнүнге чедир 30 ардан куду эвес, 55 хардан ру эвес назылыг. Тыва Республиканың Конституция судунуң судьязының хүлээлгерин күүседиринге эргежок угула юридиктиг дээн өртемнит, хоойлу-дүрүм талазы-биле делгеренгей билигниг, бедик мергежилдиг, төспит мөзү-шыларлыг, юриктиг тускай өртем талазыле он чыллан эвээш эвес жыл стажтыг Тыва Республиканың хамаатызы Конституция судунуң судьязынга оңгуткан түрүп болур.

Тыва Республиканың Конституция судунуң судьязын 0 чыл хуусаалыг кылдыр оңгуур.

Бо чүүлдүң негелделерин ажыдары Тыва Республиканың Конституция судунуң судьяларының соңгулдаларын күш чок деп санаарынга өдирер.

2 чүүл. Хамаатыларның соңгулда эргези

Тыва Республиканың Конституция судунуң судьяларының соңгулдаларынга Тыва Республиканың 18 хар четкен хамаатылары киржир эргелиг.

Харысалгазын медереп илир шинээ чок деп удтун хүлээп көрген угаанедерел талазы-биле аарыг хамаатылар база судтун пиктелин өзугаар хосталга азаан черлерде кеземчинин хуусаазын бадылаашкын хүнүнде эрттирип турар кижилер Тыва Республиканың Конституция судунуң судьяларын соңгулдаларынга киришес.

Ызыгуурукдан, социал болгаш эт-хөренги байдалынан, кылып турар ажылынын өврининден, эр, хөрээженнинден, эртем-билиниден, дылдомаанган, шажынны канчаар өөрүнден, политиктиг болгаш өске-даа үзел-бодалдарындан, Тыва Республикага кайы хире өде өөрттан турарындан хамаарыштыр Тыва Республиканың Конституция судунуң судьяларының соңгулдаларынга Тыва Республиканың хамаатыларының киржир эргелери кызыгаарлаары хоруглуг.

3. чүүл. Тыва Республиканың Конституция судунуң судьяларының соңгулдаларын эрттиреринин принциптери

Тыва Республиканың Конституция судунуң судьяларының соңгулдаларын талазы-биле соңгулда мурнуун кампаниязынга болгаш бадылаашкынга хамаалыр эки тура-биле киржир.

Тыва Республиканың Конституция судунуң судьяларын соңгуур талазы-биле бадылаашкын чажыт болгаш хамаатылар ону боттары оңгу-биле боттандырар.

Хамааты бүрүү чаңгыс удаа адылаар.

4 чүүл. Тыва Республиканың Конституция судунуң судьяларының соңгулдаларын белеткээрде болгаш эттиреррде ажык-чарлыг чорук

Тыва Республиканың Конституция судунуң судьяларының соңгулдаларын организастаарынга болгаш эрттиреннге киржир күрүне болгаш хөй-ниити органнары бодунуң ажыл-чорудулгазын ажыы-биле болгаш ажыкчарлыг боттандырар.

Тыва Республиканың Конституция судунуң судьяларының соңгулдаларын эрттиреринин материалдыг хандырылгазы

Тыва Республиканың Конституция судунуң судьяларының соңгулдаларын белеткээри, судьяга кандидаттарны депшидери, соңгулдаларны эрттирери-биле холбашкан чарыгдаларны республика бюджединин акша-хөреңгилериннин күсели-биле үндүрер. Ол соңгулдаларга бүдүүлгелериннин, албан черлериннин, организацияларының, хөй-ниити каттыжышкыннарының болгаш республиканың түс-түс хамаатыларының эки тура-биле дамчыдыр өскерилгелерин Тыва Республиканың Конституция судунуң судьяларының соңгулдаларының Төп соңгулда комиссиязы хүлээп алыр болгаш судьяга кандидаттарга дөн кылдыр хуваан бөөр.

Ол акша-хөреңгилерни мөөнеэрнинин болгаш ажыглаарының чурумун Тыва Республиканың Конституция судунуң судьяларының соңгулдаларының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязы күштүг хоойлужудулгага дүүштүр тодаргайлаан доктаадыр.

Соңгулдаларны белеткээринге база эрттиреринге эргежок чугула бажын-балгатты болгаш дериг-хөрекселдерни күрүне органнары, бүдүүлгелер, албан черлери, организациялар болгаш оларның каттыжышкыннары соңгулда комиссияларының эргезинге хамас бөөр.

5 чүүл. Тыва Республиканың Конституция судунуң судьяларының соңгулдаларын эрттиреринин материалдыг хандырылгазы

Тыва Республиканың Конституция судунуң судьяларының соңгулдаларын белеткээри, судьяга кандидаттарны депшидери, соңгулдаларны эрттирери-биле холбашкан чарыгдаларны республика бюджединин акша-хөреңгилериннин күсели-биле үндүрер. Ол соңгулдаларга бүдүүлгелериннин, албан черлериннин, организацияларының, хөй-ниити каттыжышкыннарының болгаш республиканың түс-түс хамаатыларының эки тура-биле киржир.

Тыва Республиканың Конституция судунуң судьяларын соңгуур талазы-биле бадылаашкын чажыт болгаш хамаатылар ону боттары оңгу-биле боттандырар.

Хамааты бүрүү чаңгыс удаа адылаар.

4 чүүл. Тыва Республиканың Конституция судунуң судьяларының соңгулдаларын белеткээрде болгаш эттиреррде ажык-чарлыг чорук

Тыва Республиканың Конституция судунуң судьяларының соңгулдаларын организастаарынга болгаш эрттиреннге киржир күрүне болгаш хөй-ниити органнары бодунуң ажыл-чорудулгазын ажыы-биле болгаш ажыкчарлыг боттандырар.

Тыва Республиканың Конституция судунуң судьяларының соңгулдаларын эрттиреринин принциптери

Тыва Республиканың Конституция судунуң судьяларының соңгулдаларын талазы-биле шилгелиг үндезинге бүгү-ниин деп болгаш дорт соңгулда өрезин өзугаар чажыт бөлүлаашкын-биле боттандыар.

Соңгулда хүнүнге чедир 30 ардан куду эвес, 55 хардан ру эвес назылыг. Тыва Республиканың Конституция судунуң судьязының хүлээлгерин күүседиринге эргежок угула юридиктиг дээн өртемнит, хоойлу-дүрүм талазы-биле делгеренгей билигниг, бедик мергежилдиг, төспит мөзү-шыларлыг, юриктиг тускай өртем талазыле он чыллан эвээш эвес жыл стажтыг Тыва Республиканың хамаатызы Конституция судунуң судьязынга оңгуткан түрүп болур.

Тыва Республиканың Конституция судунуң судьязын 0 чыл хуусаалыг кылдыр оңгуур.

Бо чүүлдүң негелделерин ажыдары Тыва Республиканың Конституция судунуң судьяларының соңгулдаларын күш чок деп санаарынга өдирер.

2 чүүл. Хамаатыларның соңгулда эргези

Тыва Республиканың Конституция судунуң судьяларының соңгулдаларынга Тыва Республиканың 18 хар четкен хамаатылары киржир эргелиг.

Харысалгазын медереп илир шинээ чок деп удтун хүлээп көрген угаанедерел талазы-биле аарыг хамаатылар база судтун пиктелин өзугаар хосталга азаан черлерде кеземчинин хуусаазын бадылаашкын хүнүнде эрттирип турар кижилер Тыва Республиканың Конституция судунуң судьяларының соңгулдаларынга киришес.

Ызыгуурукдан, социал болгаш эт-хөренги байдалынан, кылып турар ажылынын өврининден, эр, хөрээженнинден, эртем-билиниден, дылдомаанган, шажынны канчаар өөрүнден, политиктиг болгаш өске-даа үзел-бодалдарындан, Тыва Республикага кайы хире өде өөрттан турарындан хамаарыштыр Тыва Республиканың Конституция судунуң судьяларының соңгулдаларынга киришес.

3. чүүл. Тыва Республиканың Конституция судунуң судьяларының соңгулдаларын эрттиреринин принциптери

Тыва Республиканың Конституция судунуң судьяларының соңгулдаларын талазы-биле соңгулда мурнуун кампаниязынга болгаш бадылаашкынга хамаалыр эки тура-биле киржир.

Тыва Республиканың Конституция судунуң судьяларын соңгуур талазы-биле бадылаашкын чажыт болгаш хамаатылар ону боттары оңгу-биле боттандырар.

Хамааты бүрүү чаңгыс удаа адылаар.

4 чүүл. Тыва Республиканың Конституция судунуң судьяларының соңгулдаларын белеткээрде болгаш эттиреррде ажык-чарлыг чорук

Тыва Республиканың Конституция судунуң судьяларының соңгулдаларын организастаарынга болгаш эрттиреннге киржир күрүне болгаш хөй-ниити органнары бодунуң ажыл-чорудулгазын ажыы-биле болгаш ажыкчарлыг боттандырар.

Тыва Республиканың Конституция судунуң судьяларының соңгулдаларын эрттиреринин материалдыг хандырылгазы

Тыва Республиканың Конституция судунуң судьяларының соңгулдаларын белеткээри, судьяга кандидаттарны депшидери, соңгулдаларны эрттирери-биле холбашкан чарыгдаларны республика бюджединин акша-хөреңгилериннин күсели-биле үндүрер. Ол соңгулдаларга бүдүүлгелериннин, албан черлериннин, организацияларының, хөй-ниити каттыжышкыннарының болгаш республиканың түс-түс хамаатыларының эки тура-биле киржир.

Тыва Республиканың Конституция судунуң судьяларын соңгуур талазы-биле бадылаашкын чажыт болгаш хамаатылар ону боттары оңгу-биле боттандырар.

Хамааты бүрүү чаңгыс удаа адылаар.

4 чүүл. Тыва Республиканың Конституция судунуң судьяларының соңгулдаларын белеткээрде болгаш эттиреррде ажык-чарлыг чорук

Тыва Республиканың Конституция судунуң судьяларының соңгулдаларын организастаарынга болгаш эрттиреннге киржир күрүне болгаш хөй-ниити органнары бодунуң ажыл-чорудулгазын ажыы-биле болгаш ажыкчарлыг боттандырар.

Тыва Республиканың Конституция судунуң судьяларының соңгулдаларын эрттиреринин материалдыг хандырылгазы

Тыва Республиканың Конституция судунуң судьяларының соңгулдаларын белеткээри, судьяга кандидаттарны депшидери, соңгулдаларны эрттирери-биле холбашкан чарыгдаларны республика бюджединин акша-хөреңгилериннин күсели-биле үндүрер. Ол соңгулдаларга бүдүүлгелериннин, албан черлериннин, организацияларының, хөй-ниити каттыжышкыннарының болгаш республиканың түс-түс хамаатыларының эки тура-биле киржир.

Тыва Республиканың Конституция судунуң судьяларын соңгуур талазы-биле бадылаашкын чажыт болгаш хамаатылар ону боттары оңгу-биле боттандырар.

Хамааты бүрүү чаңгыс удаа адылаар.

5 чүүл. Тыва Республиканың Конституция судунуң судьяларының соңгулдаларын белеткээрде, соңгулда участоктарының турар черинин, ажылдаар шагының, соңгукчулар данзызының дугайында чонга чогуур үезинде дыннадыр.

Соңгулда комиссияларының хуралдарына, соңгулда участоктарына бадылаашкын үезинде болгаш бадылаашкыннарны санап турда, а ол ышкаш бадылаашкыннар түнелдерин тодаргайлаар үеде Тыва Республиканың улус депутаттары, судьяга кандидаттарның бүзүреттирген кижилери, политиктиг, профэвилел болгаш өске-даа хөй-ниити каттыжышкыннарының, массалыг шимчээшкиннернин, күш-ажылчы коллективтернин, хамаатылардың чүүттап турар черлериниң аайы-биле хуралдарының, а ол ышкаш массалыг информация чепсектерининң төлээлекилери олуржур эргелиг. Төлээлекчилер олаары чорутқан организацияларының хуралдарының протоколдарындан ушта бижидилгелиг азы оларның бүгүн эргелерин бадыткаан өске-даа документилиг болуп ужурлуг. Айытыкан төлээлекчилер олуржур дугаймда соңгулдалар талазы-биле комиссияларга баш бурунгаар дыннадыры негеттинмес. Соңгулда комиссияларының ажыл-чорудулгазынга дүрүм чок ёзу-биле холбаарлашкынны болдуруп болбас.

5 чүүл. Тыва Республиканың Конституция судунуң судьяларының соңгулдаларын белеткээри, судьяга кандидаттарны депшидери, соңгулдаларны эрттирери-биле холбашкан чарыгдаларны республика бюджединин акша-хөреңгилериннин күсели-биле үндүрер. Ол соңгулдаларга бүдүүлгелериннин, албан черлериннин, организацияларының, хөй-ниити каттыжышкыннарының болгаш республиканың түс-түс хамаатыларының эки тура-биле киржир.

Тыва Республиканың Конституция судунуң судьяларын соңгуур талазы-биле бадылаашкын чажыт болгаш хамаатылар ону боттары оңгу-биле боттандырар.

Хамааты бүрүү чаңгыс удаа адылаар.

4 чүүл. Тыва Республиканың Конституция судунуң судьяларының соңгулдаларын белеткээрде болгаш эттиреррде ажык-чарлыг чорук

Тыва Республиканың Конституция судунуң судьяларының соңгулдаларын организастаарынга болгаш эрттиреннге киржир күрүне болгаш хөй-ниити органнары бодунуң ажыл-чорудулгазын ажыы-биле болгаш ажыкчарлыг боттандырар.

Тыва Республиканың Конституция судунуң судьяларының соңгулдаларын эрттиреринин материалдыг хандырылгазы

ТЫВА КАДРЛАР ХЕРЕК

САНАЛ-ОНАЛ СОЛУШКАН

СОФИЯ. Болгарияның Президентизи Желю Желев чоокта Россияның Президентизи Борис Ельцин-биле телефон дамчыштыр чугаалашканын Болгарияның телеграф агентилели дыннаткан. Россияның болгаш Болгарияның арызынга политиктиг харылзаалар оожум, ынчалзажок чедишкиниг калбарып турарын ийи күрүнелер баштынары демдеглээн. Болгарияның чазак баштыны Любен Беров кажан Россияга албанның аян-чоруун кылып келир үеде ийи чурттар арызында экономиктиг харылзаларда бергедээшкиннерни ажып эртери чедип алдынар дээрзинге идегелди Болгарияның президентизи илергеллээн.

Делегейнин чамдык айтырыгларын, ылангыя Югославияда байдалды беседа үезинде ийи күрүнелер баштынары чугаалажып, саналоалдаоны солушкан.

ЧАЗЫЛДЫРЫЫШКЫН

ЛОНДОН. Англиянын найысылалы Лондон хоорайның мурнуу кезээнге ниитиниг транспортунун шугумунга чоокта чаа ийи удаа бомба чазылдырыышкыны болган. Бомбаларның бирээзи метро станциязынга чазылган. Белеткеп каан чазылдырыышкынар дугайында медээлерни полиция алган дораан-на ол айыылдыг черлерден кижилерни өскээр көжүрген түнелинде частыышкынга кым-даа качыгдаваан. Кембруулуг ол үүлгедиглер дээш харыысалганы Ирландияның Республиканчы армиязы (ИРА) бодунга хамаарыштыр чарлаан.

Ирландияның Республиканчы армиязы дээр чажыт ол организация өлүрүкчү, өртедикчи хөделишкиннериг аргазы-биле англи шериглерни Сонгу Ирландиядан үндүрерин чедип алыр деп хөй чылдар дургузунда орландажып келген.

ХААГЛЫГ ХУРАЛ

НЬЮ-ЙОРК. Югославияның дүшкен Социалистиг Федеративтиг Республиканың составынга кирип турган Босния болгаш Герцеговинада хамаары дайынын сокдалы, ында политиктиг байдалды таарыштыр шинтирлээр талазы-биле Каттышкан Нациялар Организациязының чиигине секретары Бутрос Галинин иletkелин КНО-нун Айыыл чок чорук чөвүлели эрткен понедельник хүнүнде чугаалажып эгелээн. Ол айтырыгны чугаалажып көөрүнүн үезинде ынаар журналистерни киирбээн: хурал хаглыг болган. Югославияга тайбынчыдылга айтырыгларының талазы-биле делегей конференциязының холбаштырылга комитединин ээлчежип даргалаар удуртукчулары америк дипломат Сайрус Вэнс-биле англиянын политиктиг ажылдакчызы Лорд Оуэн олар КНО-нун Айыыл чок чорук чөвүлелиниг хаглыг хуралынга олуржуп турар.

Дүшкен Югославияга хамаарышкан айтырыгны делегей ниитилежилгезинин хуралынга чугаалажып көөрүнүн будүүзүнде Вэнс болгаш Оуэн олар Босния, Герцеговинада удурланышкак күштерни удуртукчулары-биле ужурашкан. Ындыг болза-даа дүшкен Югославияга тайбынны катап тургузарынче угланган хензиг безин бурунгаарлаашкын чок болган.

УЖУДУУШКУННАРНЫ ТҮР СОКСАТКАН

БЕЛГРАД. Сараево хоорайга дузаламчы чүүктер чедирип турган самолеттарның ужудуушкуннарын түр када соксаткан деп дүшкен Югославияда КНО-нун күштерининг кол штабы дыннаткан. Загреб — Сараево аразынга дузаламчы чүүктерни дажыглап турган Германияның транспорт самоледун эрткен суббота хүнүнде черден болаан сөөлүнде самолеттар ужудуушкуннарын түр када соксадыр дугайында шинтирлээн алдынган.

ХИМИКТИГ ЧЕПСЕКТИ ХОРУУР ДЭЭШ

ГААГА. Химиктиг чепсекти хоруур талазы-биле организацияның белеткел комиссиязының бирги сессиязы Гааганың Конгресстер ордузунда ажыттынган. Делегейнин 130 чурттарының төлээлекчилери сессияда киржип турар чорук массалыг узуткаашкынның эн айыылдыг чепсектериниг бирээзи — химиктиг чепсекти хоруурунга бүгү кижи төрелгетеннин улуг сонуургалдыын херечилеп турар. Дүшкен СССР-ге химиктиг чепсекти арбыны-биле будуулуп турган, ынчангаш Россияның делегациязы сессияның ажылынга база киржип эгелээн.

ЧӨВҮЛЕЛ ХУРАЛ — 6 ШАК ҮРГҮЛЧҮЛЭЭН

ВАШИНГТОН. Америкының Каттышкан Штаттарының чаа президентизи Билл Клинтон бодунун дузалакчылары-биле Ак бажынга чөвүлел хуралды алды шак дургузунда кылган. Чаа америк администрацияның экономиктиг программазын ажылдан кылырының айтырыгларын чөвүлел хуралга колдуунда чугаалажып көрген.

(РосИТА-СЧТА).

Ясли, садтар — бичии чаштарның школазы

Төрээн Тывавыстың келир үези амгы чаштарны канчаар кижизидеривистен хамааржыр. Амгы эргилделиг үеде Кызыл хоорайда уруглар албан черлеринге элээн өскерлиишкиннер болгулаан. Чамдык ясли-садтар хагдынгылаан. Эвээш шалын ныг ада-иелерге уругларын садикке тургузары бергедээн. Ынчангаш уруглар албан черлериниң айтырыгларынга хамаарышкан материалдарны моон адааңда парладывыс.

АЖЫЛ АРА ҮСТҮП БОЛУР

Тыва дылды күрүне дылы кылдыр бадылаан соонда, уруглар садтарында болгаш школаларга тыва болгаш орус уругларны тыва дылга өөредип эгелээн. Кызыл хоорайда уруглар садтарында тыва башкылар база ажылдап турар. 5-6 харлыг орус уруглар тыва дылды улуг сонуургал-биле өөренир. Чамдык ада-иелер база ону аажок деткип, уругларывыс тыва дылга өөренип алзын дээш, оларның өөреним турары сөстерни бижип алгаш, бажыңнарынга база каталтадыр.

Ол-ла садиктерде ажылдап турар тыва дыл башкылары методиктиг каттыжыышкынны тургузуп алдывыс. Ай санында-ла каттыжыышкынывыска чыглып, кылган ажылывысты бот-боттарывыска таныштырып, сайгарып, түнеөөр, көргүзүг материалларын бот-боттарывыска сонуургатчыр бис. Башкы бүрүзү дыка хөй тыва эдилелдерни, көргүзүг материалларны кылдыр чыып, кылдырып алган. Чижээ, 24 дугаарлыг садикте Эльвира Комбуевна Ооржак тыва чараш аптаралар чазадып алган. 29 дугаар садиктиң башкызы угулзалар-биле каастап турган, даараан таалын, кадыг идиктер, дус, шай хаптарын тыва дыл эрттирер өрээлиде делгеп алган. Ол бүтүү кичээл бүрүзүде ажыглаар.

Бо хамык ажылывыска хоорайның улус өөредилгезинин килдизинде уруглар албан черлерининг улуг методизи Нина Салчаковна Монгуш улуг дузаны чедирип турар. Бо методизнивистин деткимче, дузазы эвес болза тыва дыл өөредир ажыл өжүп болур. Чүге дээрге бистин муриувуста бергелер хөй боон турар. Чамдык уруглар садтарының эргелекчилери, методистери бистин ажылывысты херекке албас, кабинеттер-биле хандырбас. Бистерге тыва дыл кабинеттери кылдыр дерип алыр өрээлдер эргежок чугула. Оон башка кылдырып алганывыс көргүзүг материалларын бажыңнарывыска азы чок болза методистер өрээлдеринге шыгжаар-дыр бис. Оон башка оларны кичээл санында тудуп алгаш бир бөлүктен бир бөлүкче дажыыры эптүү болгаш дүрген элээр-дир.

Уругларынга тыва дыл өөредиксевес орус ада-иелер база бар. Уруглары дыннап турда, оон биске херээ үүл дижир. Ада-иези ынчап турда бичии уругларның сонуургалы канчап көдүрлүр деп. Оон ынай чамдык тыва дыл башкылары бичии ажыллап чоруй деткимче чогуудан чоруй баар. Ынчан бага-ла хайыраан эгелеп каан ажыл ара үстүп каар. Оон ынай садиктериң эргелекчилери болгаш кижизидикчилери орус дылга чугаалажыр. Орус-даа, тывадаа уруглар тыва дыл кичээлинден өске үеларде үрүлүү орустажып чугаалажыр. Тыва дыл кичээли үүлге 20-25 минута болур болгай. Ол база бистин ажылывыска элээн шаптыктыг боон турар.

Саая ДОЛМАЖАП.
№ 29 садта тыва дыл башкызы.

Орус бөлүкте — тыва дыл

Уруглар албан черлеринде тыва дыл башкылаашкынын канчаар чорудуп турарын билип алыр дээш он бир дугаар садикке чеде бердим. Ында тыва дыл башкылап турар Саая Сааяевна Долмажап мени кичээлинче эөлдек чалады. Тыва дыл кичээли болуп өрээлге кирип кээривиске, шупту-ла 5—6 харлыг, стол сандайлары-даа бичии, боттары-даа бичии, чаптанчыы кончуг орус чаштар чурумнуу кончуг башкызын манап олурлар. Башкызы оларның баарынче туруп алгаш:

— Экии, уруглар! — деп тывалап мендиледи.

— Экии! —деп тывалап хары угда харыыладылар.

— Эрткен кичээлде чүүү өөренген ийик бис, уруглар. Кым чугаалаптарыл? — деп, башкызы айтырды.

— Бажын, стол, сандай — дээш-ле, чаштар хөй-ле херекселдер адады. Башкызы оларның тыва үннер адаарынче онза кичээнгей салган бе азы бичии чаштарның боттарының өөренирчели бе? Тыва сөстерни дыка чарт адаар болдулар. Черле ынчаш бо чаштар тыва дылды эвээш өөренип турар даа болза, башкының чанчыл болган чугаалаар сөстерин билип турарлар болду. Чижээ, башкызының: — Сээн адың кымыл? — деп айтырыынга — Мээн адым Вова, Паша, — дээш-ле шупту долузу-биле өөренгени кончуг харыылаар болдулар. Бичии чаштар амдыызында абстрактылыг билиишкиннерни билип ылавас болгай. Ынчангаш үүлге каракка көстүп турар оран-сава, херекселдер аттарын, оларның өөнерин колдап өөренип турарлар. Саая Сааяевна оларны эмин эрттир албадавайн, оюн хевирлиг кылдыр, оюн-каткыбиле кичээлдедип турар. Уруглар шупту илдик чокка 10-га чедир тывалап санап билирлер. Эн тергиин өөренирлери: бичии Надя, орлан-шимченгир Артем деп атташ аттыг ийи эжишки Римма, Люда дээш, кымнарны чок дээр.

Башкызы беш каът бажын чуруу көргүскеш, айтырды:
— Бо чүү-дүр, уруглар?
— Бажын.

Каш каът бажын-дыр?
— Беш каът.
— Өөү кандыг-дыр?
— Сарыг.

Ол хамаанчок, бажын иштинге чемненир, дыштанып удуур өрээлдер турарын, оларның иштинге кандыг херекселдер турарындан бээр билир болдулар. Соңга, хаалга, хана, дээвирин база ойнаактарны: адыг, койгун, бөрүү-даа тыва дылга адап билирлер. Кичээл үр эвес болду. Ынчалза-даа чаштар дыка хөй чаа сөстерни адап, чугаалап, сактып ап четтигиптилер.

Кичээл соонда Саая Сааяевна бичии кижилер аажок өөренинчел, бир сактып алган чүвелерин черле утпас-тыр деп мактады. Тыва дыл кичээли оларга чүгле тывалап өөрениринге эвес, өске-даа чүүлдерни билип алырынга аажок ажыктыг боон турарын чугаалады. Чоокта чаа башкызы кым кандыг бажында каш дугаар каътта чурттап турарын айтырарга, бичии кижилерин чамдыызы санап көрбээн, билбес болгай. Оон башкызы санап эккээр оизалга берген. Эртенинде шупту чурттап турар этажтарын санап алган чедип келгеннер.

Ол садикте тыва уруглар моон мурнунда анаа тывалаарындан ыядыр турган. Ам өөрүнге тыва дыл өөредип эгелээрге, боттары аразында-даа, өөрү-биле-даа тывалажып турар апарганнар. Чамдык тыва уругларның орустаары-даа, тывалаары-даа багай. Сакпын деп сөсту орустап-даа, тывалап-даа билбес болган. Ам тыва дылын өөренип эгелээш, орустаары-даа, тывалаары-даа чүгээртеп турар.

Бо ажылды деткиир, сайзырадыр болза алызында барып түнелги келилиг болурун ыя ол кичээлден безин эскерип олурдум. Ынчалза-даа амдыызында кайыын-даа деткимче чок. Чамдык садик ажылдакчылары безин херекке албас, харын-даа кыжырыыр аяныг боон турарлар.

Борис ОНДАР.

Национал садиктен ажытса

КАНДЫГ САНАЛ БАР ИРГИ?

Амгы үеде национал күрүнелерниң бүгү-ле ажыл-амыдыралында чоннуң онзагай, чаагай чанчылдарын аажок үнелеп турар болгай. Угуудан-на анчы, малчын тыва чоннуң амыдыралчы дүржулгазы улусчу угаадыглар, чаагай өзү-чанчылдар-биле аажок байлак. Тыва иеиин уруг өпейлээри безин өске чоннарыныга дөмейлешпес онзагай болгай. Ылангыя тыва улуг-биче чон бичии уругларга дыка ынак чораан. Өг-бүлеге бичии кижи — өөрүшкүнүн, каткыхөгүн, ынакшылдын өзээ, кыпсыкчызы чораан. Ам безин көрүп чоруурга тыва чонда ол чаагай шынар ам-даа читпээн. Чуртувустун, төрээн Тывавыстың келир үези амгы чаштардан кончуг хамааржыр болгай. Тывазынга ынак, оон бүгү-ле онзагай талаларын, аас чогаалын билир, аныа чоргаарланыр, чурту дээш сагыш човап чоруур тыва хамаатыны кижизидер деп бодаар болзувусса, амдан эгелээш уруглар албан черлерининг амыдыралында байдалды өөренип, эле көөр херек. Ынчангаш тыва национал садиктеч ажытса кандыгыл? Бичии уругларга тыва чаагай чанчылдарны, чараш ажы-чаны бичиизинден эгелеп өөредир херек. Ынчан олар өзүп келгеш, чурттун, чоннуң төлептиг оолдары, кыстары болур.

Кайыын-даа, кайы-даа чурттан уруглар албан черни сонуургап, ажылчылар чедип кээп болур-ла болгай. Бистин күрүневистин ады-ла Тыва, а кол культура олдарының биреэзи—садиктерде тыва дээнин бадыткаар чүзү-даа чок. Тускай национал культуралыг күрүне тургузуп турар болганывыста, оон ийи бичии хамаатылары — тыва чаштарның хөглээр, өөренир чери оон культуразынга төлептиг болур ужурлуг. Ишти, даштындан көрүптерге тыва национал садик деп билдинип турар кылдыр дериттинген, уруглар албан черни тургузуп алырын амыдырал негеп келген. Оон иштики өрээлдери шупту тыва эт-сеп, эдилелдер, чүүктар-биле дериттинген турар ужурлуг. Бистин садик ажылдакчыларының саналывыс, бодалывыс-тыр. Ада-иелер кандыг сүме, санал кадар ирги? Ону аажок дыннаксап тур бис.

Эльвира ООРЖАК.
№ 24 садта тыва дыл башкызы.

«ЧЕ-ВЕ» ДЭЭШ БИР ДЕМНИГ ХӨДЕЛИР БОЛЗА...

Араганың кырынга чам үнер

Бистин бурунгуларывыс «Араганың үстүнге чам үнер» деп шуут-ла өттүр сөглеп каанын таварылга эвес. Чангыс-даа кижи араганы типлеп ап, оон кырынга үнүп көрбээн деп сөглээни ол-дур. Олар араганың хоралыг уржуктарын, хөлегелиг талаларын билир болганындан ону ишпезин дээш чагыны берген-дир.

Өгбелеривистин өртек чок үнелиг, өлчей-бүяныг чагыны ыдыктыы-биле сатып келгендээ болзувусса, бистин аравыста чамдык кижилер арага-дарыже хандыкшып чораанының түпнелинде, өг-бүлезинин, ажы-төлүнүн амыдыралынга, чурталгазынга багай салдарны чедирип, ниитинин ажыктыг ажылын орта кылбас, азы шуут ажылдавас, хөй-ниити черлериге чурум үрээр, кем-херек үүлгедир чоруктарны кылып келген. Оон хайы-биле сөөлгү үеде Тывада дүвүренчиг байдал тургустуганын билир бис.

Үлетпүр болгаш аъш-чем бараанларын, ылангыя арага аймаанга өртектерни хостуг салыпкан, ону кара-даа хоруг чок, кым-даа садар болу берген соонда Кызылга болгаш районнарга улустун арагалаары шуут дендеп, кедереп барган. Арага аймаан хостуг садарга, ылангыя бистин республикага кедизинде барып, оон уржуу, түнелги кандыг болурул деп чүвени кым-даа угаап-бодап көрбээн. Мен бодум хүүмда бодаарымга, арага талонун дүжүрген хөрээ чок турган, ону чок кылганы частырыг болган. Богдогуннаан республика болганда бодунун онзагай байдалдарынга таарыштыр кылын алыр арга турган. Арага өртээн хостуг салгаш, кайы хамаанчок сатканы үүгле чиижен садыгжыларга ажыктыг болган. Арага-дарыга сундулуг чамдык кижилер оларга хөй акша-көпеези чүлүп чиртип турар, калбак арагалаашкынны болдурган.

Бо коргунчуг арагалаашкынның уржуктары кандыг болганыл? Ону шуптувус билир бис. Кем-херек үүлгедир, оорлаар, күштеп-күчүлээр чоруктар деидии өскен, улустун онаашкан ажыл-хөрээнге хамаарылгазы, ээ-харыысалгазы суларап баткан. Допчузубиле чугаалаарга, күрүнеге болгаш кижилерге эгиттинмес улус когаралды, качыгдалды, хайны чедирген. Эрткен чылдың күстен бээр Кызылга каш-даа кижини, ылангыя нелерни, кыс уругларны өлүргеп, үптеп, тонаар чоруктар болган. Хоорайның улус өөредилге килдизинин ажылдакчызы, Кызылдың садыг училищезинин сургуулу аныяк уругну база өлүрүп каан. Шак ындыг өске-даа чижектер бар. Мен үүгле найысылалга болган чамдык таварылгаларны бижидим. Ниити республикада байдалды алыр болза, кончуг дүвүрээзиниг, ол дугайында солуннарга парлаанындан, радиога, телевиденнеге дамчытканындан билир бис.

Кем-херек үүлгедир, улусту араатанзыг өзү-биле өлүрер, күштеп-күчүлээр чоруктар республикада бо хире кедереп, улуг когаралды, качыгдалды күрүнеге, улуска чедирип турда, бот-догуннаан Тыва Республиканың Дээди Соведи хоойлу-дүрүмүү шынгыырадыр үези келген деп, чон чугаалажып турар. Ону бодум хүүмда деткиир мен. Ылангыя кижи өлүрген, улуска зар кемдээшкин чедирген, күштеп-күчүлээр кем-херек үүлгедикчилерни шиидериниң хоойлудүрүмүн эн-не шынгыырадыр херек. Оон ангыда хөй-ниити чеолериге эзирик, өлүп чүрүм үреп чоруур кижилерни торгаарының, хемчеглер алырының хоойлузу чугула болуп турар. Бир эвес шак ындыг дээштиг хемчег, шииткел тургуспас чүве болза, кем-херек үүлгедир чоруукка улуг демиселди күштелдирип чорудары берте.

«Арага-водка кылыгларын республикаже киирерин база спирт аймаан садарын чурумчудар талазы-биле хемчеглер дугайында» Тыва Республиканың Президентизи Чарлык үндүрген болгаш республиканың ажылчы чонунга Чазак кыйгырыгны хүлээп алган. Оларның кол-ла үтказа болза, арагалаашкынга база кем-херек үүлгедир чоруукка удур демиселди күштелдирери болур. Ол чугула хемчеглерни боттандырар дээш ажылдар чоруттунуп турар, ынчаза-даа күүселге кошкак деп бодаар мен. Кызылдың кудумчуларында арагалаар чорук уламчылавышаан. Үргүлчү магазиннер кезип чоруур болганымдан, эзириктерни бо-ла көөр, ужуражыр-дыр мен. Араганың багай салдарынга алыскан, идик-хеви, арын-бажы кижи көөр арга чок, эрткен-дүшкен улуска шоролуп, чалчыттынган хөрээженнериниң көскүзү кончуг. Олар арага садып ижер аргазын дилеп чоруур, арага аарыындан аараан кижилердир деп сөөлгү үеде түнелге келдим. Оларны-биле кым-даа ажыл чоруттайн турар. Хөрээженнер ортузунга ажыл чорудар хүлээлгелиг даргалар Чазакта болгаш хоорай чагыргазында бар деп билир мен, олар чүнү бодап, көрүп турарыл? Бир эвес арагадан аараан болза, эмнедир болгай, ынчаар сагыш салыр буянныг кижи мырынай чок хире. Тыва Республиканың кадык камгалал министри Б. К. Күдерек арагадан аараан кижилерни тодарадып, тускай эмнелгеге эмнээри күзенчиг. Бир эвес ындыг эмнелге бар чүве болза, адрезин, эмнээр чурумун солуннарга, радиога, телевиденнеге чарлап дыннатса кандыг боор. Чон ону билбейн турар. Черле ынчаш арагалап чоруур, чер кезип турен, аштап, донуп чоруур чамдык тыва улузувусту оон канчап чарып алыр бис? Боданып, өөренип көрүп турган, буянныг херектей кылып көрбес болза, рынок үезинде байдал моон-даа нарыылап, бергедээр болгай.

Аныяктар — бистин келир үевис. Шынап-ла ындыг. Тыванын Дээди Соведин, Чазаан, улус ажыл-агыйының бүгү адырларын келир үеде удуртуп башкарар, чаа чадаже көдүрер, сайзырадыр кижилер ол. Ындыг болганда, оларның өөредилгезинче, кижизидилгезинче, ажыл-ижимче хүн бүрү сагыш салыры эн-не чугула айтырыг болуп турар. Бөгүн байдалды алырга, аныяктарже сагыш салыышкын дыка кошкак. Ажыл чок, кайда-даа өөренмейн турар аныяк кижилер кайда-даа хөй. Оон уламындан олар арагалап, кем-херек үүлгедип, оорлап, хөй-ниитиниң чурумун үреп чоруурлар. Ынчангаш оларның аразындан кем-херек үүлгеткеш, шиитиргеннер эвээш эвес. Дээди болгаш ортумак өөредилге черлеринде өөренип турар студентилер база сургуулдар ортузунда кижизидилге ажылы кошкак болуп келгениниден ол хып дээн аныяк ооплар, кыстарның аразында арагалаар, кем-херек үүлгедир чоруктар хаая эвес таваржып турар. Маная тодаргай чижектер киирбелим. Чүге дээрге аныяктар-биле ажыл Кызылда-даа, районнарда-даа кошкаа бүгүдеге билдингир, четпестернин чижээн кайыын-даа киирип болур.

Аныяктар-биле ажылдың четпес чылдагаанды чүдел? Оларын-биле ажылды үлезини-биле экижидип чорударының программазы, хоойлузу чок болуп турарында. ТР-нин Дээди Соведиинин он секи сессиязы Тыва Республиканың күрүнеин аныяктар дугайында Хоойлуну хүлээп алганын парлалгага дыннаткан. Ынчаза-даа ону парлалгага үндүрбээн, чүү кылыры билдинмес. Оон ангыда мен бодап, үнелеп көөрүмге аныяктар-биле ажылды экижидеринче ТР-нин Дээди Соведи, Чазаа, хоорай, районнар Советтери, чагыргалары чоруур сагышты салбайн турар. Моон түпнелинде үлетпүр, кедээ ажыл-агый бүдүүлгелеринде, организацияларда, дээди, ортумак өөредилге черлеринде, школаларда келир үениң салгалынче сагыш салыышкын четпес, ону чугула херек кылдыр санавайн келген. Тыва күрүнеин хамаатыларын белеткээринче сагыш салыры школа, өөредилге чери, өг-бүле, кижи бүрүзүнүн ындыгыг херээ деп бодаар мен. Ындыг болганда бо айтырыг-же сагышты салып көрээлинер.

Кем-херек үүлгедир, корумчурум үрээр чоруктун, улустун калыынга, амыдыралынга, ажыл-ижинге, күрүнеге үнелел чок улуг хора, когарал, качыглал чедирер чүүлүн кол үндезини арагалаашкын болуп турар. Ону биллгеш, Тываның Президентизи, Чазаа арага аймаан садарын чурумчудар, кем-херек үүлгедиишкиннерине, арагалаашкынга удур демиселди күштелдирер талазы-биле Чарлыкты, кыйгырыгны үндүргени эки-дир. Мен хүүда бодап чоруурумга араганың чүгле талоннап садар чурумну катап туургузар болза таарымчалыг. Тускай арага садар магазиннерни ажыткан хөрээ чок. Чүге дээрге, анза хөй эзирик, ажыл чок, ооолаар, улус үптээр кижилер чыглыр, оон соонда чүү болуруу кымгэ-даа биллингир болгай. Араганы хостуг садарга, чамдык чижек улуска кончуг ажыктыг болуп турар, хөй-биле садып алгаш, арага сатпайн турар черлерге баргаш, улуг өртекке сайгарып турары чажыт эвес. Арага садарын талоннап алгаш, садарын өскертпес болза, оон кандыг-даа түпнел үүмес. Ону кончуг бодамчалыг өөренип көрүп турган, кылза чогуур хире. Коллективтериниң чагыын (талонуут) өзүгаар сатса кандыгыл? Ажыллавайн турарларны кайы-бир магазиниге быжыглаар дээш ышкаш, оондаа ынай.

Хуу магазиниг садыгжыларга арага садарын шуут чөпшээрел болбас. Республикадан дашкаар черлерден, Кызылдан арага садып алгаш, көдээге барып улуг өртекке садып турар кижилер ам-даа бар. Чоокта чаа «Искра» совхозка бир кижи сула кылдыр холуп каан бир шил «Роялды» 500 рубльге садып турду. Оон ангыда, араганың хоразынын дугайында пропаганда ажылы республикада багай чоруп турар. Арагалаашкынга удур демисел эгелээн чүве болганда, оон хоразынын, кижиге чедирер багай уржуктарының дугайында чокта чедингири-биле тайылбырлаары ажыктыг. Коллективтерге арагалаашкын-биле демиселди шынгыы чоруларын чедип алыры ажыктыгы амыдыралымдан көрген мен. Ындыг болганда удуртукчуларны, хөй-ниити организацияларының харыысалгазын белдери кончуг чугула.

Республиканың бүгү ажылчы чону арагачылар, кем-херек үүлгедикчилери эвес-ле болгай. Эвээш саныг кижилер арагалап, кем-херек үүлгедип турар. Бир эвес шуптувус чангыс эп-сеткилдиг, бир демниг «Че-ве!» дээш арагачыларга, кем-херек үүлгедикчилериге удур шынгыы демиселди, ажылды чер болганга күштелдирип чоруар болза, ол багай чанчылдарны ажып эртип шыдаар бис. Ам черле ынчаар бир демниг хөделип, ажылдавас болзувусса хоржок болган-дыр. Эрги хевээр ажылдап, чурттазы бергедей бээр деп чүвени кижи бүрүзү билип турар. Чүге дээрге рынок экономиказыче шилчип турар болгай бис.

Оон ангыда мээн бир чугулалап бижиксээн бодалым бар. Солуннарга, ылангыя «Шынга» арагачыларны, кем-херек үүлгедикчилерин, арага аймаан кайы хамаанчок садыглап, чонну чулуп чип, күрүнеин, ниитиин хөрекгизин бодунун туразы-биле төтчеглеп турарларны болгаш республиканың экономиказын, культуразын моон соңгаар хөгжүдерининг айтырыгларынга тураскааткан чугула материалдар үнүп турар. Оларга Належда Эргептин «Хынаалдар болгаш күштуг удурланыышкыннар», Таан-оол Хертектин «Туразында будан, чашканнан, садып эгелээн», Доржу Бузур-оолдун «Чер коллективтиг, а өөрү янзыбүрү хевирлиг болуп», Алексей Дугержаанын «Күрүневис дылын кажан хүндулээр бис» болгаш өске-даа чүүлдер, материалдар хамааржыр. Тыва Республиканың Дээди Совединде, Чазаанда ол материалдарда көдүртүнген айтырыгларны сайгарып көөр, үнелелди бээр, чүү кылыр талазы-биле хемчээн алыр тускай харыысалгалыг ажылдакчылар бар. Херек кырында оларга харыы берген, хемчег алган удуртукчулар чок болуп турар. Ынчангаш чүү-даа болганы биллинмес. Мен бодаарымга, ол материалдарга нүгле харыы бээр эвес, ынаа айыттынган, көдүртүнген айтырыгларны шинтирлээри, хемчег алыры-биле доктаалшинтирлер хүлээп алыры чугула болур ужурлуг. Чүге ындыгыл дээрге солуннуң дыка хөй номчукчулары парлаттынган материалдарның түпнели кандыг болурун четтикпейн манап олурарлар. Ындыг болганы-биле олче Дээди Совет, Чазаа сагыш салыры кончуг кузенчиг болуп турар.

Ооржак БИЧЕ.
Күш-ажылдың хоочуну.

ТЫВА ДЫЛ. КҮРҮНЕ ХООЙЛУЗУ. ОНУ САГЫЫР!

Кайы-бир редакцияда «Шын», «Тувинская правда», «Тываның аныяктары», «Сылдысчыгаш», «Правда», «Известия», «Хамаарышпас Россия» дээш, Россия Федерациязында бактаан, турар республикаларда, крайларда, областларда, автономнуг округтарда, хоорайларда, кожууннар (районнарда) кандыг-даа аттыг, чогуур албан черлеринден юридиктиг эргени алган хөй-ле солуннар үүнүп турар болгай. Бо берге, нарын үеде бар чамдык солуннар, сеткүүлдер ажыл, амыдыралын уламчылавышаан чаидыктары шыдашпайн дүжүп-даа турар, а оон-биле чергелештир үе-шагның негелделери-биле чаа тыптып кээп-даа турар солуннар, журналдар бар. Чогум ол солуннарның сеткүүлдериниң тода, четче сантүкүй ам чиге адаары берге.

Ынчаарга солуннарның, сеткүүлдериниң кол-ла ажылдакчылары болза, эртем-сургуулуунун, чаян-салымның аайы-биле холда туткан дипломнаргы журналистер, тывалаарга солунчулар ажылдап турарын билир бис. Солунну, сеткүүлү чырыкче белеткеп үндүреринге өске мергежилдин ажылдакчылары база тоң чугула, чижээлээрге, корректорлар, линотипистер, үндүрүкчүлер. Канчаарга-даа солуннарны, сеткүүлдерни чырыкче үндүреринге кол-ла рольду, кол-ла ажылды журналистер — солунчулар кылыр, бүдүрер, чогаалдарын практиктиг ажылга хөй чылдарда ажылдап турган, суглуг караам-биле көрген мен.

Тыва Республиканың бүгү девискээринге тыва дылды күрүне дылы кылдыр хоойлужут, кандан бээр элээн үе эрти. Ынчаарга тыва дыл күрүне, албан черлеринде, школаларда, төп эмнелгелерде, фабрика-заводтарда, күш-ажылчы коллективтерде, колхоз-совхозтарда кооперативтерде, харын-даа арат ажыл-агыйларында Тыва Республиканың күрүне дылы болбайн, а холушкак дылдыгыс, тыва, чамдык даштыкы сөстерни холуй чугаалаар аан) кижилериң дылы апарып, республиканың дээди органнарының — Тыва Республиканың Дээди Совединиң сессиязының хоойлужуткан хоойлузун хажыдып турарын бөдүүн чон кончуг эпчоксунуп, ол дугайын массалыг информация непсектериниң эрыннарынга хөй-ле бижип келди. Чоннуң ол хөлөөшкини хоозун шуугаашкын болуп артпышаан-дыр.

Ынчангаш Тыва Республиканың Дээди Соведи, дээди эргечагырганың онза, бүрүн эргелиг ээзи — Тыва Республиканың Президентизи тыва дылды ыяап-ла Тыва күрүненин күрүне дылы апаарынга дорт, шыңгыы, чайгылыш чок киришпес чүве болза, бөдүүнү-биле чугаалаарга, саазын шокарлан орар ындыг дүжүметтерни ам канчап хүндүлеп көөрүл, ынчаш?!

Мен бодаарымга, тыва дылды күрүне дылы кылырынга бирги ээлчегде, хамыктын мурнунда тоң чугула рольду тыва чоннуң, Тыва Республиканың өзулуг арыншырайы, сеткил-хөөнү, угаан-медерели, үзел-бодалы, көскү көрүнчүү солуннар, сеткүүлдер херек кырында күүседир чүве болганда, ам солуннар, сеткүүлдер арынарынга журналист дивейн, солунчу деп бижип эгелээрин саналдап, изин-биле күзеп чор мен. Парлалга арынга «солунчу» деп сөстү (мен сактырым-на) Тыва Республиканың ат-сураглыг шулукчузу Юрий Кюизегеш «Молодежь Тувы» — «Тываның аныяктары» солунга «Солунчулар» деп ханы уткалыг, кончуг чараш шулүүнге 50—60 чылдар үезинде бир-ле дугаар ажыглаанын ам-даа хүндүлел-биле сагынмышаан мен.

Ынчангаш бо ыскаа материалымның дайлымы-биле оода-ла «Шын», «Тываның аныяктары» солуннарның кайы-бир арнынга «Тыва чоним! Төрээн дылың — тыва дылды хандыр өөрен, тыва дылга бодалдарны, күзелдерни, келерезе — чогаалдарың илередип, чараш чугаалап, грамматика, домак тургузуу, стилистика, бижих демдектеринге бир-даа чазыг чокка бижип өөрен» дээн уткалыг чаа рубрикадан ажыктаан, аная кандыг-даа мергежилдин кижилерин чалап киириштирзе чүл? Харын-даа ким кайы хире тывалаар талазы-биле конкурс-даа чарлаза деп база бир бодал бар.

Тыва дыл болза, түрк дылдарга хамаржыш турар-даа бол, ол өөрүнден база бир ангы аянныг, кончуг өткүт, кончуг [illegible] дыл дээрзиниң дугайын тыва дылдың болгаш тыва литератураның шинчээчилери— профессорлар А. А. Пальмбах, Ш. Ч. Сат, критик А. К. Калзан кончуг тода шинчилеп, үндезилеп айытканынга кижи канчап өөрбезил, чоргаарланмазыл! Бодап-даа көрүүр даан, делегейде база бир улуг дыл — орус дыл майт-шорт, бок (жаргон) сөстер-биле тергиин-не байлак. А үндезин тыва дылда майт-шорт, адаан-үстүн адаан бужар сөстер шаг-төөгүден турбаан, ырыг, чаагай ийик чоп! Ынчангаш бурунгуларың — уярачыг, тааларчыг тоолдарының дыл-домаа сиинккен тыва дылывысты өг-бүдеривиске-даа, ажыл-албанывыска-даа, даштыгаа, күдүмчуларга-даа (каяа-даа чораш) дээди ыдык хүндүлел-биле хүндүлеп көрээлиңер. Ынчангаш тыва дыл болза, чырык чер кырында тыва күрүненин күрүне дылы болуруп херек кырында боттандырар дээш ажылдаалынар, чүрттааалыңар, аравыста чугаалажылыңар, тыва чоним!

Адыг-Түлүш БЕГЗИ.
Парлалганын хоочуну, солунчу болгаш башкы.

ИЙИСТЕР НИИТИЛЕЛИН ТУРГУССА

Ийистер конкурузу болур деп чарлалды «Шын» солунга номчаан, дыка сонуургаан мен. Республиканың Улусчу чогаадылга бажыныңдан чалалга база келген, Шынап-ла, ынаар чорупкан мен. Кызылга баарымга, ийис эжим база чаа чедип келген, ужуражы бердивис. Конкурска кандыг-даа белеткел чок кириштивис. Черле шупту ийистер бистин-биле дөмей, оруктан келген олчаан киржи берген хире болган.

Республикада бир-ле дугаар организастап турар ийистер конкурузу эрткен чылдың декабрьда эки эрткен деп саналдым. Конкурска чогаалдардан үндүлер, тывызыктар, спорткчу оюннар, уран талант көргүүү чөптүг шилиттиниң, тургустунган. Тывызыктар национал эдилелдер дугайында болганы солун-дур деп санадым. Чижээлээрге, өгүүн кезектерин дурген адаары, эр кижиниң эдилелдери, аттың дериг-херекседдери, аттың шанактаар, өзертээриниң чурумнары дээш, оон-даа солун айтырыгларны база киирип болур. Аатты ыраазын дээр болза канчаар ажаар ужурлугул, өг быжыг турзун дээр болзза канчаар, чүүн-биле быжыглаарыл дээн ышкаш үүлдерни моон соңгааргы конкурска киирерни өөренип көөр боор деп бодайдыр мен. Бир-тээ, амыдыралдың амгы туружу аатты, өгүү эдилээринче, национал культураже чыган, ону негей берген болганда конкурсту ам-даа бодамчалыг көөр апаар. Албан ынчаар кылыңар дивейн-дир мен, оргкомитет өөренип көөр ыйнаан.

Шупту ийистерни сценага ынчаар ойнатпайн, районнардан команда хевирлиг киржип кээр болза эки ышкаш, а ийистериниң командадан ангыда боттускайлаң талантызын көөрү солун, маңаа чангыстап эвес, эжеш аайы-биле. Аалчылар бооп келген ийистер залга «аарыкчылап» олурар ужурлуг боор. Мындыг конкурсту организастап турда, корреспонденттилер, телерадио ажылдакчылары, чогаалчылар, журналистериниң турары күзенчиг. «Ийистер-92» деп конкурсту бүдүн Тыва телекөрүлдеге каш хүн манал келген, ону тырттырар турган. Бир дугаар эрттирип турар конкурс боорга, оргкомитет улуг-ла бүзүрексевейн (ийистериниң чыылдазынга) барганы илден.

Хини тудуш, ханы чангыс ийистерде кандыг-даа мергежилдиң кижилери, мурнакчылар бар, оларның ажыл, амыдыралы-биле чоок танышкан болза чогуур ийик. Оон кадында шуут дөмей ийистериниң амыдыралында солун ужуралдар базым санында болгай-ла, хүс оларны ылгаштырар эвес. Ийистер дөмейлештир кеттинмээн таварылгада чангыс аай ак халат кедиргеш, көрүкчүлерге ылгаштырары эптиг хире. Амыдырал аайы-биле ийистер чангыс черде чурттаваайн турар болгай, ынчангаш ужуражып четтикпес, дөмейлештир кеттиниң шыдавайн баар-дыр, үе база бар, өртектер-биле холбашкан болганда. Эрткен «Ийистер-92» деп конкурс кызыы, чер чоруурунга таарымча чок үеде эрткен. Кышкы үе. Мону чылыг, чайның бир хүнүнде, бойдус чурумалдыг черге эрттирерин сүмелээр-дир мен. Баш ажаакчыларын, керүүнчүктерни, буфетти бо конкурска организастаан болза эки турган. Косметика бараанарын, харын өске-даа дөмейлештир кедерингге херек бараанларны Улусчу чогаадылга бажыныңга ол хүн саткан болза деп күзел улуг турду. Үе кызыы болганда, ынай-бээр садыг баар чай алдынмас чорду ийин. Районнардан каш кижи кээри билдинмээнин ол боор, дедир чаңырынга автобус билеттерни чагываан болганы хомудаачыг, ол ышкаш хонар чер база чок болган.

Республиканың Улусчу чогаадылга болгаш ус-тывыш төөв чараш, ажылдаарымга эптиг оран-савага чединген өөрүнчүг-дүр. Ол төп өзулуг чогаадыкчы базымнарны кылып берген-дир деп билдим. Ийистер дугайында сагыш салыышкынны чер бүрүзүнге кичээнгейге ап, ийис төрүттүнген чаштарның соңнал камгалалың че углаган ажылдарны чорудуп, оларның менди-чаагай өзүп доругарынга Советтер органнары идигин бээр ужурлуг. Ийистер ниитилелин тургуза каш, оон даргазын соңгуп, уотавын ажылдап кылгаш, садыгларга идик-хеп, аъш-чемнер чагып, чаш урууларга булчин ангылаары күзенчиг. Рынок экономиязының бо берге үеэзинде ийис уруглар азыраары ындыг амыр эвес, оларга деткимче, дуза негеттиниң турар дээрзин амыдырал боду көргүзе берген болгай.

Александра МОНГУШ.
Бажың-Алаак школазының башкызы.
Чөөн-Хемчик район.

БАЙ-ТАЙГАДАН МЕДЭЭЛЕР

ТОДАРГАЙ ХЕМЧЕГЛЕР

Арага аймаан республикаже кинр сөөртүүн болгаш ону садарын чурумчудар хемчеглер дугайында Тыва Республиканың Президентизиниң Чарлыың, арагалаашкынга болгаш кем-херек үүлгедир чорукка удур демиселди күштелдирер талазы-биле Чазактың кыйгырының амыдыралга боттандырар хемчеглерни Бай-Тайга районда ап турар. Бо чугула документилерни күш-ажылчы коллективтерге, школаларга, чоннуң чурттап турар черлериниң аайы-биле танышты-рган. Оон-биле чергелештир арагалаашкынның, кем-херек үүлгедиишкининиң байдалынга анализти кылган, орта удур демиселди чорударының хемчеглерин көдээ Советтерде суурлар чагыргаларында ажылдап кылган. Аная үндезилеп алгаш, район чагыргазының ап чорудар хемчеглерин ажылдап кылгаш, бадылаан. Бо бүгү ажылды башкарып чорудары-биле район чагыргазының даргазы Н. Ч. Ооржак удурткан комиссияны тургускан.

Неделяның понедельник санында шупту коллективтериниң, организацияларның удуртукчуларының хуралын бо чылдың эгезинден бээр эрттирерин чаңчыл болдурган. Аная эрткен неделяда кандыг кем-херек үүлгедиишкиннери районга болганынын, кайы коллективтиң кежигүннери арагалааны-ын, эзириктер сергедир черге хонганынын, дружинниктерниң ажылынын дугайында дыннадыгны район чагыргазының иштики херектер кылдызының начальнигинин оралакчызы Б. И. Адыг-оол кылып турар. Хуралга эрткен неделяның түүнелин үндүргеш, кандыг айтырыгларже кичээнгейни салырын тодарадып алыр.

Кем-херек үүлгедир, арагалаар, ажыл шагы үзер, хөй-ниитиниң черлеринге чурум үрээр чоруктарга удур демиселди суурларда тургустунган кижизидилге төптерин, агитквартираларны дамчыштыр социал-педагоггар, херээженнер чөвүлелдериниң активчилери идепкейлиг чорудуп турар. Ылаңгыя «Кызыл-Даг», «Кара-Хөл» совхозтарда, Шуй суурда бо ажылды дээре организастаан.

Культура бажыңнарының, кижизидилге төптериниң, агитквартираларның, школаларның, күш-ажылчы коллективтерниң ажылын өкижидеринче, утка-шынарын бедидеринче угланган хемчеглерни район, суур чагыргаларының удуртукчулары ап турар. Арагалаашкынга, кем-херек үүлгедир чорукка удур тодаргай хемчеглерни ап чорутканындан Бай-Тайганың девискээринге арагалаар, кем-херек үүлгедир, оорлаар чоруктар январьда элээн кызырылган.

ААС ЧОГААЛ ТӨВҮ

Тыва улустуң аас чогаалынын төвүн Тээли суурда эрткен чылдың чайынында организастаан. Оон сорулгазы болза аас чогаалын камгалаары, чыыры, ону чоңга, ылаңгыя аныяктар ортузунга суртаалдап, пропагандаларын, утка-шынарын үениң байдалынга дүүштүр хөгжүдүп сайзырадыры болуп турар. Төптүн удуртукчузу, тыва улустуң аас чогаалынга хандыкшылдыг Раиса Кыргыс даалганы берген баштайгы хүннериниң бээр ону чогумчалыг күүседир дээш чогаадыкчы езу-биле ажылдаан. Аас чогаалын чыырынче сагыш салып, тыва улустуң эвээш эвес чанчылдарын, езулалдарын, йөрээлдерин бижээш, тускай папкаларда кадагалап турар. Бо дээрге төптүн ажылының чүгле эге базымнары болур. Моон соңгаар бо белен эвес хөрээн төптүн удуртукчузу, оон черлерде активчилери уламчылаар.

Төп улустуң аас чогаалынга турускааткан өске-даа хемчеглерни эрттирип турар. Тээлиге коллективтер аразында кожамыктар конкурузун эрттирген. Баштай саавырын таратка, орта оон сорулгазын, негелделерин, шаннап-мактаарының хемчеглерни айыткан. Аная дүүштүр коллективтерге белеткелди хынамчалыг чоруткан конкурс көргүскен.

Төрээн чурт, аас-кежик, ынакшыл, мал-маган дугайында ханы уткалыг, чечен сөстүг кожамыктарны эвээш эвес кижи чыып алгаш келгени өөрүнчүг болган. Чангыс-ла бо чыыштан безин алырга чон, ылаңгыя аныяктар аас чогаалынга ынаан, хүндүлеп билирин көргүскен. Конкурска район чагыргазының улус өөредилге килдизинин коллективи тиилекчи болган. Районнуң харылзаа белдири (начальниги О. Д. Монгуш, профэвилел организациязының даргазы Т. Б. Сат) бо чугула хемчегни эрттиреринге акша-көпеек талазы-биле улуг дузаны чедирген, төп аная өөрүп четтиргенин илереткен.

Чоокку үеде тыва улустуң йөрээлдеринге (алгаларынга), аас чогаалынын ангы-ангы хевирлеринге көрүлделерни эрттиреринге төп планнап турар. Аас чогаалдарын чыырын уламчылаар.

Таан-оол ХЕРТЕК.

Шыдыраа

ШКОЛАЧЫЛАРНЫҢ ЗОНА МАРГЫЛДААЗЫ

Улус өөредилге министерствозунуң Бүгү-россия оюннарының шыдыраага 1976 чылда төрүттүнген болгаш оон биче назылыг школачы оолдар, уруглардың зона маргылдаазы январьда Красноярск крайының Дивногорск хоорайга болуп эткен.

Бо зона маргылдаазынга хуваалда ёзугаар Кемерово, Томск, Новосибирск, Иркутск, Чита областарының, Красноярск, Алтай крайларының, Бурятиянын база Тываның шилиттинген чыынды командалары киржир ужурлуг турган. Команда бүрүзүнүн составынга 4 оол, 2 уруг, 1 тренер, 1 судья киржир турбуже, Тывадан түгле бир оол, бир уруг хууда бирги чери дээш киржир эпарган. Ынчангаш устунде адаанын область, край, хоорайлардан 7-ле команда долу составтыг маргыжар авгалыг болган.

Маргылдаанын байырлыг ажыдыышкынынга республика категориялыг кол судья В. И. Оловянников маргылдааны эрттирер чурумун допчулааш, 1-8 чедир черлерни эээлээн оолдар, 1-4 черлерни алган уруглар март айда Тамбов хоорайга болур Россияның финал оюнунга киржир эргелиг деп дыыаткан.

Ужеи ийи оолдардан спорт мастериге 6 кандидаттар, ийи баллдыг 8, чангыс баллдыг 4 бирги разрядтыг шыдыраачылар киришкен.

Шыдыраачы уруглардың ниити саны —14. Олардан спорт мастериге ийи кандидат, Аянадан өскелери дөгерге бирги разрядтыг. Тывадан Аяна ийиги разрядтыг болзаа-даа, турнир таблицазынга негелде. Ёзугаар ёзу барымдаалап, бирги разрядтыг кылдыр демдегледивис деп судья коллегиязы тайылбырлады. Ам канчаар, ырак черден киржири-биле чедип келген өөренгичнин. Мындыг шыырак составтыг маргылдаага Алдынбек биле Аяна канчаарла ойнаар ирги деп эгезинде чөгенип боданган мен.

ТЫВА ТӨЛЭЭЛЕР КАНЧААР ОЙНААНЫЛ?

Баштайгы хүнде шыырак дээнгери бир-бир саннарны турнир таблицазынга киир бижиттирдилер. Ийи-ийи шыдыраачыларын ооюну хайым болган. Бирги салыгда Алдынбек Красноярск крайының шыдыраачызы, Дивногорск хоорайның элээди уруглар аразынга чемпиону, Алексей Костеренко-биле эн сөөлүнге чедир ойнап артып калдылар. Көрүкчүлер, судьялар ол ийиниң көөрү сонуургап, салыгнын кажан доостурун маңааш турупканнар. Алдынбек көшкеш, шагын базып каап, ол-боже хостуг базып, боданып тур. Мен хажыныздан бүдүү көөрүмге, салыгның парын, бергезиле кончуг. Кым чазыглыг көш көжер болдур, ол кижи буурап бадар хире. 5 шак ажыр уламчылаан чидиг демиселдин түнелиивде Алдынбек кажар, чарэш комбинация көштер кылгаш удурланыкчызын удуп алды. Кол судья В. И. Оловянников Алдынбектин холун туткаш: «Менээ сээн салын солун болду, ар-хей!» — деп мактады. Ынчадза-даа ол бирги тиилеге түр када өөрүшкү болду. Дараазында салыглар-да Алдыбек ийи улаштыр уттурду. Ийи улай хаймнашты. Алдыгызынга база-ла бир тик немеп алды. Ам сөөлүү уш салыг арткан. Алдынбектин байдалы арай чиктиг эпарган. Ам канчаар ону кара чажындан өөреткен тренер болганымда, оон-биле бир кежээ шыңгыы чугаалаштым. «Ажырбас, ачай, кым-биледаа ойнаар болзумза, сөөлгү уш салыгны улаштыр удар мен» деп, Алдынбек амыры сүргей чугаалады. Шыырап-ла, ол сөзүн эзлеп, сөөлгү уш салыгларда улаштыр уткулааш, турнир таблицазында байдалын экижидип, Сибирь зоназының шыырак элээди шыдыраачыларының одуруунче кирди. Амыраарым-даа аажок! Кол судья Алдынбектин шыдыраачы дептеринге: «Бирги разрядты бадыткаан» деп бижээш, танманы хап берди.

Финал оюнга киржир эргечетпезе-даа, тиилелгеже чүткүлдүүн, чараш көштерлиг салыглары дээш Алдынбекке Дивногорск хоорайның уруглардың шыдыраа клубунун директору В. М. Костеренко тус черниң бир заводунун бүүрүп үндүрген продукциязы шыдыраа хөлүн белек кылдыр берди. Зона маргылдаазының келир үеде Тываның шыырак шыдыраачызы Алдынбектен үнер дээрзинге бүзүреп демдеглээш, бо чылдың февральда Братск хоорайга болур шыдыраачы школачыларның Азия кубогу дээш маргылдаазынга Тываның адын камгалаан киржир эргелиг болганын дыыатты.

Аяна 9-ку класстың өөренгичизи. Оон хары чаа-ла үзе-тура 14 чедип турар. Зона маргылдаазынга 2 кандидаттыг 1-ги разрядчылар аразынга Аянаның дыындыр ойнаары берге болган. Ол ийиги разрядка бүүрелдиг ойнаарын бадыткаан. Бирги разрядтың нормазын дужааптарынга Аянага орук ажык.

МАРГЫЛДААНЫҢ ТИИЛЕКЧИЛЕРИ

Команда аайы-биле Новосибирск областың 33 санныг аныяк шыдыраачылары бирги черни алгаш, кубоктун ээлери эпарган. Ийигизин Красноярск, үшкүзүн — Алтай крайларының шыдыраачылары эзлээн.

ТҮННЕЛ

Сибирь школачыларының элээди уруглар аразынга зона маргылдаазынга Тываның долу ээес командазы ийи удаа улаштыр хууда бирги чер дээш киржин турары бо. Ол-даа болза, аныяк шыдыраачыларның билиг-мергежилин, дуржулгазын өстүрүнге улуг дөгүм болур. Бо талазы-биле Тываның Улус өөредилге министерствозунга К. И. Комбу, республиканың элээди уругларның спорт школазынга (В. А. Шутов) өөрүп четтиргенивисти илередип тур бис. Чүгле чангыс четпес чүве Тыва Республикада элээди уругларның школачыларның тускайжыткан шыдыраа школазы, клуву чок болуп турарында. Өске хоорайларда, чижээлээрге, Новосибирскиде Сибирь аттыг шыдыраа школазы бар. Ону спорт мастери Эдуард Борисович Аскаков удуртуп турар. Ол школаның өөренгичилери бо удаада зона маргылдаазының тиилекчилери болганы таварылга эвес. Оларның башкылары хостаткан, ол дээш шалыны эп турар. Тываны санаваска, үстүнде ады үнген хоорай бүрүзүнде школачыларның шыдыраа школазы ажылдап турар. Школа бүрүзүнде бедик мергежилдин тускай тренер башкылары шыдыраачыларны өөредип турар. Ындыг болганда, тускай шыдыраа школазы азы клуву чок Тываның аныяк шыдыраачылары эки белеткелди ап турар шыдыраачыларга канчап деннежир боор. Зона маргылдаазынга ыяап-ла бирги разрядты бадыткаан шыдыраачыларны хүлээп алыр болганда, оларны када, канчап өөредип алыр бис? Ынчангаш мээн саналым мындыг: Тыва Республиканың школаларының өөредилге программазынга эге класстарга шыдыраа кичээлдерни чорудар тускай шахты, программаны киирер. Олче I-II разрядтыг активчи шыдыраа башкыларын хаара тудуп, эрттирер кичээлдери дээш тариф ёзугаар шалыны төлөп бээр.

Аныяк шыдыраачыларны өстүрүп, төдептиг мөзүге кижизидер сорулга-биле республика төвүнге школачыларның шыдыраа клувун организастап тургузар. Аная школа бүрүзүнге методиктиг номнарны чорудуп, дузаалаар, тускай салбыны ажыдар. Тыва шыдыраачыларга өөредилге номун дарый парлап үндүрер. Бо талазы-биле айтырыгны мен 5-6 чыл дургузунда сагыш салып, үстүкү органнарга чедип сүржүп келген мен. Менээ чүгле Тываның каш дакпыр чемпиону, спорт мастериге кандидат, республика чергелиг судья Николай Петрович Шишигин чөпсүүп, каттыжар кижи болду. Удавас бистин күзеливис боттаны бээр дээрзинге идегел көстүр ирги бе?

Кызыл-оол КАЛЫНДУУ.
Аныяк шыдыраачыларын удуртукчузу.

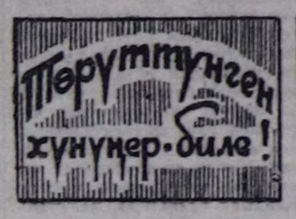

Бистин ынак аважыс **Мария Кыргысовна СОСКАЛ** 1993 чылдың февраль 11-де 50 харлаар. Буянныг невиске оон төрүттүнген хүнү-биле холбаштыр изиг байырны чедирип, кан дег кадыкшылды, аас-кежиктиг сеткиливис ханызындан күзедивис.

Уруглары, оолдары, кенээттери, күдээлери.

Республиканың «Водоканал» бүдүрүлге черинин сонуургалдыг организацияларның кичээнгейинге дыңнадыры болза, Кызыл болгаш Шагаан-Арыг хоорайларның суг сордурар база арыглал четкилериниң долдунганы, харын-даа чедир ажылдап четтикпейн турарыбиле, 1993 чылдың февраль 1-деп эгелеп суг хандырылгазынга болгаш канализация четкилеринге техниктиг негелделерни бээрин соксаткан.

Олег Шаравиевич Ондарның адынга Чөөн-Хемчик районнуң социал хандырылга килдизинден 1984 чылда тывыскан Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизинин I-А сериялыг № 379844 шынзыдылгазын күш чок деп саналр, оон-биле кады читкен II-ЛЖ № 748762 паспортту (1987 чылдың январь 20-де Чөөн-Хемчик районнуң ИХМ тывыскан) тыпкаш, Чадаанада Найырал кудумчуда 26 бажыңның 4-ку квартиразынга эккен бээр болза, шаннадыг.

КИНО

ФЕВРАЛЬ 11-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Америк капитан» (АКШ) 9.30, «Демир чудурук» (Индия, 2 сериялыг) 11.30, 14.20, 17.10. **«Видеозалга»:** «Каргыш» (3-кү кезээ) 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Өлүм чок Кашей» 9.00, «Коргуш чок атаман» 10.50, «Коруштен чалдан» 12.10, 14.10, 16.10, 18.10, 20.10 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Ниндзя терминатор» 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

ПЕНСИЯ ФОНДУЗУНГА СТРАХОВАНИЕ ДАДЫВЫРЫ

«РСФСР-ге күрүне пенсиялары дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунун 8 үүлүнге өскерилгелер киирер дугайында» Россия Федерациязының Хоойлузуи 1992 чылдың декабрь 15-те хүлээп алган болгай. Ынчаарга чаа ол Хоойлуга дүүштүр Россия Федерациязының Пенсия фондузунга страхование дадывырларын шилчидип төлөөр дараазында тарифти **1993 чылдың бирги кварталында** доктаатканын Россия Федерациязының Пенсия фондузунун Тыва Республика талазы-биле салбыры дыңнадып тур.

1. Страхование дадывырының төлекчилери — ажыл берикчи бүдүрүлгелер, албан черлери, организациялар күш-ажыл төлевиринге бүгү үүлдер талазы-биле, оон иштинде керээ, даалга ёзугаар санап бергениниң 28 хуузу хемчээлдиг; ажыл берикчилери —колхозтар, совхозтар болгаш көдээ ажыл-агый продукциязын бүдүрүп турар өске-даа бүдүрүлгелер санап бергениниң 20,6 хуузун төлөп шилчидер. Ук организацияларның, бүдүрүлгелериниң, каттыжыышкынарның, албан черлериниң ойчүзү болуп турар болгаш ус-тав ёзугаар боттандырар сорулгалыг кылдыр тургустууган пенсионерлериниң база инвалидтериниң хей-ниити организацияларын страхование дадывырларын төлөөринден хостаан.

2. Чанчыл болган ус-тывыш ажылдарын кылып турар ыраккы Сонгу чүктүң эвээш саныг улустарының тараачы (фермер) ажыл-агыйлары, хуузунда күш-ажыл чорудулгалыг хамаатылар (юридиктиг эргени тургускан бодунуң ажыл-чорудулгазын боттандырып турар тывыгыр-кылыгыр бүдүрүлгечилер), адвокат болчукчулар, хуузунда истекчилер болгаш хуудэ камгалакчылар — бодунуң орулгазын 5 хуузу хемчээлдиг страхование дадывырларын Пенсия фондузунче шилчидер;

3. Кылган ажылы дээш гонорар төлеп турар ажыл берикчизи бүдүрүлгелер, албан черлери, организациялар гонорар түүнүн 26 хуузун шилчидер;

4. Бодунуң хуу ажыл-агыйынга ажылчыннар күүнү ажыглаан турар хамаатылар — ажылдакчыларынга берген бүгү төлевиринің 28 хуу хемчээлдиг дадывыры шилчидер.

Ажылдап турар бүгү хамаатылар ажыл төлевиринің 1 хуузу хемчээлдиг страхование дадывырын мурнуку хевээр төлөөрин РФ-тің Пенсия фондузунуң Тыва Республика талазы-биле салбыры сагындырып тур. Страхованиенин бүгү дадывырларын Тыва Республиканың Кызыл хоорайда Национал банкызының расчетканасса төвүнде № 807591 счётче шилчидер. МФО 264006.

РФ-тің ПЕНСИЯ ФОНДУЗУНУҢ ТЫВА РЕСПУБЛИКА ТАЛАЗЫ-БИЛЕ САЛБЫРЫ.

САДЫГЖЫЛАР ХЕРЕК

Кызыл хоорайның Салчак Тока кудумчузунун 42 дугаар бажыныңда аъш-чем садыныңа (амгы үеде «Донмас-Суг» садыы) садыгжылар дарый хереглетиннин турар. Садыгжылап 3 чыл ажыл стажтыг кижилерни хүлээп алыр.

Садыгның ажылдаар шактары: 9 шактан 18 шакка чедер, 14-15 шактарда дүштээр. дыштаныр хүн чок, тел. 3-04-54.

Александр Ондарович Лопсан-Серенниң адынга «Тыва автотранс» каттыжыышкынын өөредилге-курстуг комбинадының 1989 чылдың июнь 27-де тывысканы АО серия-ды № 0456513 херечилел болгаш АВГ сериялыг № 067026 чолаачылаар эргенин шынзылгазы читкенин барымдаалаш, ук документилер күш чок болган деп санаар.

«Шын» солунну дамчыштыр

Бистин ынак ачавыс **Болуннай Демчокович Шимиттиң** зараш мечээни-биле холбаштыр бистин өг-бүлевиске таварышкан улуг ажыг-шүжүгүнү бистин-биле денге үлежип, ачавысты сөөлгү оруунче үдээринге улуг дузаны көргүскен «Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжыышкынның коллективиге, Пушкин, Чуковский аттыг библиотекаларга, чоок кижилериске, эш-өөрүүске, кожаларывыска улуу-биле четтиргенивисти илередип тур бис.

Өөнүң ээзи, оолдары. кенээттери.

Кызыл хоорай. Красноармейская 100. Индекс 667000

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Соведи болгаш Чазаа «Шын» солунуң редакциязының коллективи.
Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң оралакчызы), К. Ш. Монгуш, М. М. Саая (харыысалгалыг секретарь), В. М. Сат, К. К. Сат (Кол редакторнуң оралакчызы), Н. С. Эргеп.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор—3-43-34; келген кижилер күзээн алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-99; оралакчы — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР улус депутаттарының Советтери ниитилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; клетпүр — 3-34-49; 3-36-73; кедээ ажылагый — 3-41-16; культура, улус өөредилгези болгаш чогаал 3-39-15; 3-34-57; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; 3-34-57; очулга — 3-34-39, 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; чидуруукчулер — 2-27-41; солун келбейн баргаан — 3-57-92; 3-14-94; бухгалтерия — 3-37-11.

АГАР САНЫ:
Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш медээлер министерствозунуң чанында парлалганын, медээлерниң костуг хоруун камгалаар талазы-биле Тывада хайгаарал черинге бурутгеттинген.
Бурутгеттинген дугаары — Т-00007.
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның чуружу-биле дүүшпейн барыл болур. Айыттынган фактылары, санпары болгаш эске-даа дыңнадыглары даан авторлар боттары харыысалгалыг.

«Тыва соцбанк» № 363505».

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы. Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 24.010. Индекс 54240. Чагыг № 27.